

शीतलहरको चिरफार

तथाईमा शीतलहर :
गर्बिषको काल
वासी नपाएको विषय

एक्सन एड् नेपालका लागि
मनीष गौतम
किरण भण्डारी

२०६३

विषय सूची

विवरण	पृष्ठ
१. पृष्ठभूमि	१
२. समस्या दक्षिण एशियाको उत्तरी भागको	३
३. के हो शीतलहर ?	६
४. वस्तुस्थिति विश्लेषण	१०
५. सञ्चार माध्यममा शीतलहर	२३
६. शीतलहरको मारमा गरिब	२९
७. मुक्त कमैयाको आफ्नै व्यथा	३४
८. शीतलहर व्यवस्थापन जिम्मा कसको ?	३६
९. संसद् र सांसद्को भूमिका :	४२
१०. जनप्रतिनिधि र सामाजिक कार्यकर्ताको धारणा	४४
११. सुभावहरू	४७

१. पृष्ठभूमि

जाडोयामको पुस र माघमा लाग्ने हुस्सु र यसबाट उत्पन्न हुने शीतलहर एकदमै कम अध्ययन गरिएको वातावरणीय प्रवृत्ति हो। नेपालमा यस सम्बन्धी जानकारी तथा सूचना छैन भन्दा पनि हुन्छ। उपलब्ध सामग्रीहरूको अध्ययन गर्दा यो जसले पनि थाहा पाउन सक्छ। यसको आर्थिक र सामाजिक प्रभावबारे एउटा पनि अध्ययन गरिएको पाइएको छैन। यसरी विगतका वर्षहरूमा हुस्सु र शीतलहरको प्रकोप किन हवातै बढ्यो भन्नेबारे कुनै वैज्ञानिक अध्ययन पनि भएको छैन। वायुमण्डलको स्तरमा आएको परिवर्तनलाई यसको प्रमुख कारण मानिएको छ।

पहाडको जाडो छल्न तराईतिर भर्ने चलनमा अहिले ठ्याक्कै परिवर्तन भएको छ। मानिसहरू अब जाडोमा शीतलहर या हुस्सुबाट पार पाउन पहाडतिर उक्लन थालेका छन्। शीतलहरको बेलामा अचेल दुर्गम हिमाली जिल्लाहरू तराईका जिल्लाहरूभन्दा साँच्चि नै न्याना भएका छन्। हुस्सु र शीतलहरको प्रकोपले गरिवीमा जीवन बाँचिरहेका समुदायलाई परेको असरबारे फिटिक्कै चासो भएको पाइदैन। धेरैजसो समय न्यानो वा तातो हुने क्षेत्रमा बसिरहेका यी गरिवहरूसँग जाडोमा जुध्न बाक्ला कपडा, राम्रो खाना र बसोबासका लागि आश्रयको अभाव हुन्छ।

पहिलेपहिले शीतलहर जाडोमा केही दिनमात्र लाग्ने भएकाले छोटो समयको यो दुःखसँग जुध्न मानिसहरूलाई सजिलो हुन्थ्यो। तर, आजकाल हुस्सु र शीतलहरको प्रकोप एक महिना वा त्यो भन्दा लामो समय रहने भएकाले दुःख र यसबाट उत्पन्न हुने समस्याको मात्रा बढेको छ। तर, यसबाट हुने दुःख वा समस्याबारे सरकारी अथवा गैरसरकारी कुनै पक्षबाट चासो लिइएको पाइँदैन।

कुनै गाउँमा शीतलहरको प्रकोपले जनजीवन अस्तव्यस्त पार्‍यो भन्ने समाचारका आधारमा केही व्यक्ति वा संघसंस्थाले केही थान कम्बल वा लत्ताकपडा बाँड्नेवाहेक यो समस्यालाई दीर्घकालीनरूपमा कसरी निराकरण गर्ने भन्नेतर्फ कसैको ध्यान गएको छैन। सञ्चारमाध्यमहरूले यसबारे जानकारी दिने गरे पनि यसको सामाजिक र वैज्ञानिक असरलाई जोडेर यो समस्यालाई विश्लेषण गर्ने कुनै प्रयास भएको छैन। धनी वर्गको जनजीवनमा शीतलहरले असर पारे पनि उनीहरू जाडोबाट बच्न सक्छन्। तर, शीतलहरको मारमा अति विपन्न वर्ग पर्दछन्, जसका आवाजहरू सम्बन्धित निकायसम्म पुग्दैनन्।

शीतलहरबाट असर पर्ने मानिसहरूको संख्या पत्ता लगाउन सरकारले न त ध्यान दिएको छैन, न त यसको कारण कतिजनाको मृत्यु भयो भन्ने आधिकारिक तथ्यांक नै उपलब्ध छ। आधिकारिक तथ्यांकको मात्र अभाव होइन, मृतकको संख्याको कुनै भेड पाउन नसकिने अवस्था छ। शीतलहरका कारण मानवीय स्वास्थ्यमा पर्ने असरबारे भएका अध्ययन अनुसन्धानको जानकारी आउनु भनेको 'आकाशको फल आँखा तरी मर' भन्ने उखान भै भएको छ।

एक दशकयता शीतलहर पर्ने समयावधि बढ्दै गएको छ। यस अवस्थामा गास र बासको अभावमा रहेको विपन्न वर्ग एउटा न्यानो सिरक वा आगो बाल्ने दाउराको अभावमा मृत्युको मुखमा पुग्छ। प्रकृतिको कठोर नियति जाडोका समयमा बाक्लो लुगा र न्यानो आश्रयका कारण ज्यान गुमाउने वा पर्याप्त समस्या व्यहोर्नेहरूको संख्या ठूलो हुन्छ। यस्तो बेलामा शीतलहर वा ठण्डीकै कारण मानिस मर्ने होइन, यसले शरीरमा रहेको रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता कम हुने भएकाले निमोनिया भएका बालक वा दम भएका वृद्धवृद्धाका लागि हिउँद याम एउटा निहुँ बन्छ। यो समस्याले आक्रान्त हुने भनेका गरिवहरू नै हुन्, जो पीडामा जीवन बाँचिरहेका छन्।

शीतलहरका कारण मृत्यु भएको वा उनीहरूको वेदना समाचारमा पढ्न या देख्न सकिए पनि यसले अर्थतन्त्रमा पार्ने असरबारे अहिलेसम्म आँकलन गर्न सकिएको छैन। हिउँदे बालीमा यसले पार्ने असर

र अन्य लाखौ मजदुरी गर्ने व्यक्तिहरूमाथि हुस्सु र शीतलहरले पार्ने मारबारे कसैले पनि अहिलेसम्म कुनै अनुसन्धान गरेको छैन ।

शीतलहरका कारण मर्नेको संख्या अनुमानसमेत लगाउन नसक्ने अवस्था छ । शीतलहरलगायतका प्रकोप व्यवस्थापनमा काम गर्न पर्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालयले यसमा फिटिककै चासो दिएको देखिदैन । कुनै पनि प्रशासन कार्यालयसँग आफ्नो जिल्लाका कति जनताका लागि शीतलहर काल बन्थो भन्ने तथ्याङ्क छैन । प्रशासनलाई तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनुपर्ने प्रहरी निकायले पनि यसमा पुरै बेवास्ता गरेको छ । माओवादी गतिविधिका कारण सदरमुकामबाहिर आफूहरूको पहुँच नभएकाले यो विषय पुरै अन्धकारपूर्ण भएको तर्क उनीहरूको छ ।

सञ्चारमाध्यमबाहेक कसैले पनि शीतलहरप्रति न्यूनतम चासोसमेत दिएको पाइदैन । यति हुँदाहुँदै पनि मोफसल र राजधानीबाट प्रकाशित हुने पत्रपत्रिका र विद्युतीय सञ्चारमाध्यमले नीतिगत तहमा प्रहार गरी अनुसन्धानात्मक रिपोर्टिङको संख्या र गुणस्तर बढाएमा आँखा चिम्लेर बसेको केन्द्रको ध्यान आकृष्ट हुने थियो ।

मानवीय क्षतिको समेत पुरै बेवास्ता गरिएको अवस्थामा शीतलहरले स्वास्थ्य, कृषि, पशुपालन, हवाई उड्डयन, सवारी दुर्घटनाजस्ता क्षेत्रलाई के कति तहसनहस पार्नो भन्ने हिसाब किताव गर्न सकिने अवस्था छैन । सरकारले हात बाधिरहेको अहिलेको अवस्थाबाट नब्यूँभने हो भने यसकै कारण कृषि अर्थतन्त्रमा गम्भीर धक्का पुग्ने देखिन्छ ।

मौसम एउटा जटिल विषय हो र, यसले निम्त्याउने विपत्तिबारे अनुमान तथा भविष्यवाणी गर्नु नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा प्रविधिले साथ दिदैन । तर, हिउँदाको समयमा लाग्ने नियमित बन्दै आएको हुस्सु तथा शीतलहरलाई यो प्राकृतिक प्रकोप हो भनेर पन्छिन मिल्दैन । किनभने यो क्षेत्रमा लाग्ने हुस्सु वा शीतलहरको समयावधि वर्सेनी बढ्दै जाने निश्चित छ । यसलाई प्रदूषणसँग जोडेर हेरिनु पर्छ- यो एउटा प्रमुख कारक हो, यस्तो हुस्सु र शीतलहरको । जमिनको सतहमा पानीको मात्रा वा आर्द्रता बढाउने सिंचाइका लागि प्रयोगमा आएका नहरको तीव्र निर्माण र बढ्दो प्रदूषणका कारण हुस्सु र शीतलहरको प्रकोप वर्सेनी चुलादै छ ।

औद्योगिक र विकसित राष्ट्रहरूले प्रदूषित ग्यास उत्पादन गरेका कारण जलवायुमा भएको परिवर्तनको गम्भीर असरस्वरूप जन्मिएको शीतलहरबाट नेपाल जस्तो मुलुकका गरिब जनता बिना कसुर मृत्युवरण गरिरहेका छन् । स्वतन्त्रतापछि छिमेकी मुलुक भारतका उत्तर पश्चिमी राज्यमा तीव्र गतिमा बनेका बाँध र नहरले हावाको आर्द्रता बढाएर यस क्षेत्रमा शीतलहरका लागि उपयुक्त वातावरण बनाएको पाइएको छ । यसमा नेपालले आफ्नो हितमा चासो नदेखाउने हो भने यो समस्या फनै विकराल र सघन हुँदै जाने निश्चित छ ।

बाक्लो हुस्सु वर्सेनी बढ्दै गइरहेका दक्षिण एसियाली क्षेत्रमा ४० करोडभन्दा बढी मानिसहरू बसोबास गर्छन् । यीमध्ये परम्परागत सरकारी तथ्याङ्कअनुसार पनि १५ करोड मानिसहरू खाने, लगाउने र बस्ने समस्याहरूसँग जहिल्यै जुधिरहेका हुन्छन् । यी बाहेक अरु २० करोड मानिसहरूलाई खाने समस्या नभए पनि हिउँदमा बाक्लो लुगा र न्यानो बासस्थलको समस्या हुन्छ ।

नेपालको तराइ क्षेत्रमा बसोबास गर्ने १ करोडभन्दा बढी जनसंख्या शीतलहरबाट प्रभावित हुन्छ । कहिलेकाहिँ समस्याले चर्को रूप लिएको बेला सहरी सुकुम्बासीहरूको शीतलहरका कारण मृत्यु भएको वा उनीहरूको वेदना सुनिन्छ । अधिकांश पीडा गाउँमा बस्ने गरिब, उत्पीडित र शोषित वर्गले भोग्छ । धनी वर्ग भने यसमा निस्फक्ती हुन्छ । हवाई तालिकामा आएको परिवर्तन वा अन्य त्यस्तै विलासी

कारणले शीतलहर उसको पनि चासो बन्न सक्छ ।

तर, यसले अर्थतन्त्रमा पार्ने असरबारे कसैले कुनै चासो नै दिएको हुँदैन । हिजादे बालीमा यसले पार्ने असर, इँटा उद्योगमा यसले पार्ने असर, निर्माण व्यवसाय र मजदूरहरूलाई पार्ने प्रभाव, धोवी व्यवसायीहरूले घाम नलाग्दा व्यहोर्नुपर्ने समस्या र अन्य सयौं व्यवसाय र कामदारहरूलाई हुस्सु र शीतलहरले पार्ने असरबारे सञ्चार क्षेत्र र अरु कसैले पनि अहिलेसम्म कुनै अनुसन्धान गरेको छैन ।

२. समस्या दक्षिण एशियाको उत्तरी भागको

दक्षिण एसियाको उत्तरी भेगमा हुस्सु पहिलेभन्दा बाक्लिदै गएको छ । अघिल्लो दशकभन्दा लामो समयसम्म लाग्न थालेको छ जाडो मौसममा हुस्सु । तर, यसको कारण के हो भनी पत्ता लगाउनेबारे कमैले चासो दिएका छन् । लाखौं गरिवहरू जाडो मौसममा लाग्ने हुस्सुका कारण जन्मिएको शीतलहरबाट बच्न कम कहालीलाग्दो संघर्ष गरिरहेका छैनन् । सन् २००२ र २००३ को जाडो मौसममा इन्दोज र गंगाका फाँटहरू करिब डेढ महिनासम्म बाक्लो हुस्सुको अँध्यारोले ढाकिए । यसका कारण उत्पन्न शीतलहरले डिसेम्बर र जनवरी महिनामा रावलपिण्डीदेखि रंगपुरसम्मका करिब ५० करोड गरिव दक्षिण एसियालीहरूले दुःख पाए ।

हुस्सुका कारण रेल वा हवाईजहाजको तालिकामा फेरबदल आउनेसम्म मात्र असर मुख्यतः व्यहोरेका हुन्छन् सहरवासीहरूले । हुस्सु र यसबाट उत्पन्न शीतलहरका कारण जनजीवन अस्तव्यस्त भयो । रेल र हवाईजहाजहरू नचल्दा मध्यवर्गीय पनि यसको चपेटामा आए । संसारको सर्वाधिक उर्वर भूमिमध्ये एक दक्षिण एसियाको उत्तरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनसंख्याको ठूलो भाग गरिवीमा जीवन व्यतीत गरिरहेको छ । यो क्षेत्रमा परेको हुस्सु र शीतलहरको प्रभाव स्वाभाविकरूपमै यिनै गरिवहरूले व्यहोर्नु पर्‍यो । एकदमै कम तापक्रममा शीतलहरको प्रकोपले गाँजेका करोडौं मानिसहरू पातलो लुगा र पौष्टिक खानेकुराको अभावमा जीवनसँग संघर्ष गर्न बाध्य भए । जाडो याममा हुने यस्तो बाक्लो हुस्सु र शीतलहरको प्रकोपले प्रभावित हुने मानिसहरू र यो समस्या बर्सैनी बढ्दै गइरहेको छ । चिसो हावालाई सोस्ने वायुमण्डलको तहमा आएको परिवर्तनले आर्द्रता बढाएको बताइन्छ । त्यसैले बंगलादेशभन्दा पाकिस्तान, भारत र नेपालको तराइमा यो समस्या बढी देखिएको हो ।

‘शीतलहर’ भन्ने शब्दले सामान्यतः के बुझिन्छ भने ठण्डी कतैबाट बगेर आउँछ । अनुभवी मानिएका मौसमविद्हरू पनि जाडोलाई कम गर्न केही गर्न नसकिने बताउँछन् । हो पनि ठण्डी महिनामा आउने चिसोपना र आर्द्रता कतैबाट बगेर नै आउने हो । तर, यस्तो चिसोपना र आर्द्रता सधैं एउटै दिशाबाट नै आउँछ । कहिलेकाही अचानक हवात्तै अर्कै दिशाबाट यो आउँदैन । जे भए पनि यस्तो चिसो र बाक्लो हुस्सुले इन्दोज र गंगाका फाँटहरू र यहाँका बासिन्दाहरूलाई घामको न्यानोपनबाट बञ्चित गराएर मानिसहरूलाई घरभित्रै बसिरहन बाध्य पार्छ ।

पाकिस्तानको इन्दोज फाँटदेखि नेपालको तराईसम्म विगत ५० वर्षमा भौतिक संरचनामा भएको विकासले मधेसमा प्राकृतिक जलवायु चक्रलाई असर गरेको छ । यसको परिमाणस्वरूप नहर, भूमिगत पानी निकाल्ने प्रक्रिया र अन्य भौतिक निर्माणले जाडो समयमा जमिनको सतहमा पानीको मात्रा बढाउँछ । यो उपमहादेशको वैज्ञानिक समुदायले वातावरणमा आएको यो परिवर्तनले मौसममा पार्ने असरलाई पूर्णतया: वेवास्ता गरेको छ ।

भारतीय विमानस्थलहरूमा पाइने तथ्याङ्कहरूले गंगा र इन्दोजका फाँटहरूमा डिसेम्बर र जनवरी महिनामा हुस्सु र शीतलहरमा हुने नाटकीय परिवर्तनको विश्वसनीय प्रमाण दिन्छन् । पाकिस्तानको

पश्चिमी भेगको यथार्थ पनि यही हो, जहाँको राष्ट्रिय मौसम विभागले जनवरी २००३ मा जारी गरेको एउटा प्रतिवेदनमा उल्लेख थियो, 'देशको अधिकांश हुस्सु लाग्ने समयमा दिउँसो घामको साँढै कममात्र उज्यालो हुन्छ। खासगरी पञ्जाव र उत्तर-पश्चिमी भेगको कृषियोग्य जमिनमा बाक्लो हुस्सु लागिरहन्छ।'।

नेपालको ८ सय किलोमिटरमा फैलिएको दक्षिणी भेगको मौसम पनि उत्तर प्रदेश, विहार र पश्चिम बंगालसँग ठ्याक्कै मेल खान्छ।

विश्वव्यापीरूपमा गत दुई दशकमा मौसममा सामान्य परिवर्तन आए पनि हावाको बहावमा कुनै परिवर्तन आएको छैन। त्यसैले कम चापको उत्तर-पश्चिमी हावालाई इन्दोज-गंगा क्षेत्रमा पछिल्लो समयमा बढेको चिसो र शीतलहरका लागि कारण मान्न सकिदैन। बरु हुस्सु बढ्नुका तीन मुख्य कारण वायुमण्डलमा बढेको आर्द्रता, प्रदूषण र तापक्रममा आएको परिवर्तन हो। कम उचाइमा बढी चिसो र बढी उचाइमा बढी तातो हुने प्रक्रियाले तराईमा बाक्लो हुस्सु जन्मिन्छ। इन्दोज-गंगा क्षेत्रको ठण्डीमा यसै कारणले हुस्सु बढी लाग्छ। हुस्सु बढी लाग्ने अन्य दुई कारणहरू मानवीय सभ्यतासँग गाँसिएका छन्। वायुमण्डलको तल्लो तहमा बढ्दो वातावरण प्रदूषण र ठण्डी महिनामा जमिनको सतहमा पानी र आर्द्रता बढ्नु।

इन्दोज-गंगा क्षेत्रमा पछिल्ला वर्षहरूमा जाडो याममा जमिनको सतहमा पानी र आर्द्रता एकदमै बढी हुन्छ, जबकि पहिलेपहिले यी भूभागहरू जाडो याममा अरु मौसमभन्दा भन्नु सुख्खा हुन्थे। जमिनको सतहमा पानीको मात्रा बढेको तथ्यलाई निम्न तीन कारणहरूमा व्याख्या गर्न सकिन्छ।

पहिलो : विगत ५० वर्षमा मुख्य गरी भारत र पाकिस्तानका तराई क्षेत्रका नहरहरूको ठूलो सञ्जाल बन्यो। सन् १९४७ को स्वतन्त्रतापछि भारत र पाकिस्तानमा सिंचाइका लागि नहर बनाउने अभियान नै सुरु भयो। गरिवीसँग जुध्न खेतीयोग्य जमिनमा सिंचाइ गर्नु त्यसवेला मुख्य प्राथमिकतामा परेको थियो। त्यसैले सन् १९५० मा भारत र पाकिस्तानमा रहेको केही किलोमिटर लम्बाइको नहर अहिले लाखौं हजारौं किलोमिटर पुगेको छ। पाकिस्तान र भारतका पञ्जाव, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, विहारमा नहरहरूको हजारौं किलोमिटर लामो सञ्जाल छ। अहिले भारतको पञ्जावमा मात्र १५ लाख हेक्टर जमिनमा सिंचाइ सुविधा उपलब्ध छ। इन्दोज-ब्यासिन सिंचाइ प्रणालीमा मात्र ४५ ठूला नहरहरू छन्, जसमा इन्दोज-ब्यासिन क्षेत्रका नदीहरूको ७५ प्रतिशत पानी बग्छन्। यी नहरहरूले १ करोड ७० लाख हेक्टर जमिनमा सिंचाइ सुविधा उपलब्ध हुन्छन्। उत्तर प्रदेशमा मात्र सन् १९७२ देखि १९८६ सम्ममा नहरहरूको लम्बाइ ३ हजार १ सय किलोमिटरले वृद्धि भएको छ।

दोस्रो : भूमिगत पानीलाई सिंचाइका लागि बढी प्रयोग गर्नु जमिनको सतहमा पानीको मात्रा वृद्धि हुने अर्को कारण हो। डिजेल पम्प र विद्युतमा सरकारले दिएको अनुदानका कारण भारतमा त सिंचाइका लागि भूमिगत पानी प्रयोग गर्ने चलन एकदमै बढी छ। अहिले डिप बोरिङका माध्यमबाट भूमिगत पानी खेतमा सिंचाइ गर्न निकाल्ने चलन नेपाल, भारत, पाकिस्तान सबैतिर उत्तिकै प्रचलनमा छ। तर, यसरी निकालिएको भूमिगत पानी जमिनको सतहमा अत्यधिकमात्रामा भएपछि यसैले हुस्सु र शीतलहरजस्ता समस्या निम्त्याउँछन्, जसले हिउँदे बालीलाई एकदमै समस्यामा पार्छ।

तेस्रो : इन्दोज र गंगाका पानी नियन्त्रण गर्न बनाइने पक्की बाँधहरू पनि जमिनको सतहमा पानी वृद्धि गराउने अर्को माध्यम हो। बाढीबाट बस्तीहरूलाई जोगाउन नदीमा बाँध बनाउने आवश्यकताकै कारण यस्ता पक्की संरचना निर्माणमा वृद्धि भइरहेको छ। पछिल्लो समयमा त बाढीबाट बस्तीलाई जोगाउने दलहरूका लागि चुनाव प्रचारको मुख्य नारासमेत बनिसकेको छ। यसैले गर्दा बीसौं शताब्दीको सुरुमा संसारको कुनै पनि कुनामा नभएको पक्की बाँधको लम्बाइ एक्काइसौं शताब्दीको सुरुमा

आइपुगदा लाखौं किलोमिटर पुगेको छ। भारतको विहार राज्यमा मात्र सन् १९५४ मा १ सय ५४ किलोमिटर भएको पक्की बाँधको लम्बाइ बढेर ३ हजार ५ सय किलोमिटर पुगेको छ।

नहर र बाँध दुवैले जमिनमा पुऱ्याउने असर एकै हो। नहर र बाँधको संख्या बढ्दै जाँदा तिनीहरूको जमिनको सतहको माटोमा आर्द्रता बढाउँछन्। नहरहरूले पानी प्राकृतिकरूपमा बगिरहेको बाटोबाट अर्कै बाटोतर्फ लग्छन्। र, बाँधहरूले वर्षायाममा बाढी नियन्त्रण गरे पनि पानीको बहावलाई नियन्त्रण गर्छन्, जसले गर्दा जमिनको सतहमा पानीको मात्रा वृद्धि हुन्छ।

अर्को महत्त्वपूर्ण कारण हो- प्रदूषण। प्रदूषणले हुस्सुको मात्रा बढाउन ठूलो भूमिका खेल्छ। वाफलाई हुस्सुका रूपमा परिणत गर्न प्रदूषित हावाले एकदमै ठूलो भूमिका खेल्छ। पछिल्लो समयमा यातायात, कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा बढिरहेको चापले हावालाई प्रदूषित पार्न एकदमै ठूलो भूमिका खेल्न थालेको छ। हुस्सु तथा शीतलहरले हिउँदे बालीमा पार्ने असर, हुस्सुका कारण सडक तथा हवाई यातायातमा पर्ने प्रभाव र ईँटा उद्योगमा यसले निम्त्याएको समस्याजस्ता केही विषयमा मात्र पछिल्लो समयमा वैज्ञानिकरूपले अध्ययन गर्न सुरु गरिएको छ। सिँचाइ तथा बाँधका कारण जमिनको सतहमा बढेको पानी तथा आर्द्रताको मात्रा जस्तो महत्त्वपूर्ण विषयले भने अहिलेसम्म कसैको पनि ध्यान खिचन सकेको छैन।

हुस्सुले एकदमै प्रभावित पारेकाहरू र कम नै भए पनि यसको प्रभावमा आएका करोडौं मानिसहरूले हुस्सु र शीतलहरको असर बढ्दै गएको भन्नेबारे जानकारी त राख्छन्, तर, यसविरुद्ध के गर्नुपर्छ भन्नेबारे जान्दैनन्। दक्षिण एसियाका सहरी क्षेत्रका अधिकांश बासिन्दालाई चिसो वा जाडोको कुनै मतलब नै हुँदैन, किनभने उनीहरूसँग पर्याप्त उनी कपडाहरू, बिजुली, न्यानो घरहरू हुन्छन्। उनीहरूले जाडोको महसुस गर्ने भनेको न्यानो घरबाट न्यानो कारसम्म पुग्दासम्म मात्र हो। फेरि न्याय, कानून बनाउने पहुँचमा उनीहरूमात्र छन्। उनीहरूले कतिसम्म सुनेका छन् भने हावा एकदमै बढी प्रदूषित भयो भने हुस्सु लाग्छ। तर, यसको असर उनीहरूले कहिले पनि महसुस गर्नु पर्दैन। हो, कहिलेकाहिँ हवाईजहाज वा रेल नचल्दा उनीहरू यसबारे चासो व्यक्त गर्छन्।

इन्दोज-गंगा क्षेत्रमा जलवायु चक्र परिवर्तन गर्ने सम्बन्धमा थुप्रै संघसंस्था कार्यरत छन्। बाढी नियन्त्रणका क्षेत्रमा कार्यरत कयौं संस्थाहरूले बाढी नियन्त्रणका लागि बाँधहरू बनाउनु भनेको हिउँदयाममा शीतलहर निम्त्याउनु हो भन्ने सोचनसम्म सक्दैनन्। उनीहरू बाँध, नहरजस्ता विषयलाई हुस्सु, शीतलहरजस्ता विषयसँग जोडेर हेर्दैनन्। नहर, बाँधजस्ता संरचना र हुस्सु, शीतलहरजस्ता समस्यालाई जोडेर हेर्ने पर्ने आवश्यकता महसुस भएको छ। यसका लागि एउटा गम्भीर अध्ययनको एकदमै आवश्यकता छ। घरबार नभएका गरिबहरूलाई जाडो तथा शीतलहरले निम्त्याउने समस्याबाट बचाउन जमिनको सतहमा पानीको मात्रा वा आर्द्रता बढाउने नहर तथा बाँधहरूको निर्माण र प्रदूषण कम गराउन के गर्न सकिन्छ भन्नेबारे सोच्नु जरुरी छ।

इन्दोज र गंगा क्षेत्रको यथार्थ के हो भने यहाँ बसोबास गर्ने ठूलो जनसंख्याका लागि यो अरु समयमा न्यानो र रसिलो बासस्थान हो। तर, ठण्डीको समयमा हुने चिसो र शीतलहरबाट बच्न उनीहरूसँग कुनै संयन्त्र छैन। चिसो र शीतलहर वर्षभरिकै समस्याकारूपमा देखिने चीनतर्फको भूमिमा भने हिउँदको कठोरताबाट बच्न मानिसहरूले लामो समयदेखि संयन्त्र निर्माण गरेका छन्। त्यसैले उनीहरूका लागि चिसो र शीतलहर कुनै समस्या होइन। विश्वकै सबैभन्दा गरिब मानिसहरूको बसोबास ज्यादा रहेको अफ्रिकाको सबसहारा क्षेत्रमा कहिल्यै पनि शीतलहर वा हुस्सु लाग्दैन। त्यसैले उनीहरूका लागि चिसो वा शीतलहरसँग जुध्नु कुनै समस्या नै होइन।

तर, इन्दोज र गंगाका फाँटहरूमा हिउँदको समयमा चिसो र शीतलहरसँग जुध्न ठूलो जनसंख्यासँग

न न्याना घरहरू छन्, न न्याना कपडाहरू नै । यहाँसम्म कि उनीहरूलाई केही ताता लुगाहरू दियो भने त्यो राख्न पनि उनीहरूसँग ठाउँ हुँदैन । यसैले दक्षिण एसियाको उत्तरी क्षेत्र एउटा यस्तो ठाउँ हो, जहाँका अधिकांश बासिन्दाहरू जहिल्यै गाँस, बास र कपासको समस्यासँग जुधिरहेका हुन्छन् । खाना, बस्न र लुगाकै समस्यासँग जहिल्यै जुधिरहने मानिसहरूलाई हुस्सु, चिसो र शीतलहरले भन्नु कति आक्रान्त पार्दो हो ?

निर्माण प्रविधिका हिसाबले होस् वा खेतीकिसानी गर्ने तरिका, दक्षिण एसियाको यो उत्तरी भेग चिसो वा हुस्सुसँग जुध्न सक्दैन । हिउँदलाई अहिले पनि चर्को गर्मीयामबाट केही राहत हुने मौसमका रूपमा लिइन्छ । तर, अहिले यो चिसो र शीतलहरले आक्रान्त पार्ने भयावह दिनहरूका रूपमा चिनिइरहेको छ । गाँस, बास र कपासको समस्या नहुनेहरूलाई पनि यसले व्यापार वा बालीनालीमा असर पुऱ्याइरहेकै हुन्छ । तर, खाने, बस्ने र लगाउने वस्तु नै नभएकाहरूका लागि ? उनीहरूका लागि यो कसरी बाँच्ने होला भनेर सोच्ने बेलामात्र हुन्छ । बाक्लो हुस्सुलाई घामको किरणले चिर्न नसक्ने भएकाले इन्दोज-गंगा क्षेत्रका करोडौं मानिसहरू चिसो र शीतलहरले निम्त्याउने भयावहतामा महिना दिन वा त्योभन्दा लामो समय बिताउन बाध्य हुन्छन् ।

सन् २००३ को हिउँदमा मात्र इन्दोज-गंगा क्षेत्रमा शीतलहरका कारण १६ सय मानिसहरूले ज्यान गुमाए । तर, शीतलहर र ठण्डीका कारण भारत, नेपाल र पाकिस्तानमा भएको भौतिक क्षतिको कसैले पनि हिसाब गरेको छैन । वैज्ञानिक र सरकारी अधिकारीहरूले अहिलेसम्म पनि हुस्सु र जाडोको कारण उब्जिएका समस्यामा ध्यान दिन सकेका छैनन् । तर, साना किसान र थोरै खेतीपाती गरेर बस्ने मानिसहरूले बठिरहेको हुस्सु र ठण्डीका कारण एकदमै समस्या व्यहोरिरहेका छन् । यो क्षेत्रमा गहुँ, तोरी, आलु र दालहरू हिउँदेवालीहरू हुन् ।

केही दशकयता जमिनमा लाग्ने हुस्सु पातलो तहबाट बाक्लो तहमा रूपान्तरण हुँदै गइरहेको छ । स्याटेलाइटबाट खिचिएको तस्वीरले यो देखाउँछ । मिर्मिरे र बिहान खिचिएका तस्वीरहरूमा देखिएअनुसार उत्तर-पूर्वी क्षेत्रदेखि पाकिस्तानसम्म यस्तो हुस्सु फैलिएको हुन्छ ।

हुस्सु र शीतलहरले प्रभावित हुने दक्षिण एसियाको उत्तरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ४० करोड मानिसहरूमध्ये धेरै कममा मात्र सरकारी ध्यान जान सकेको छैन । जस्तो कि: कमैया मुक्ति राष्ट्रिय मुद्दा भएकाले सरकार वा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरू हिउँदमा यिनीहरूलाई जाडोका कारण कुनै समस्या छ कि छैन भनेर सचेत हुन्छन् । तर, यस्तै समूहका ४६ जना बच्चा तथा वृद्धवृद्धाहरूले सन् २००३ को हिउँदमा शीतलहरका कारण ज्यान गुमाए ।

(हिमाल साउथ एशियाले सन् २००४मा प्रकाशित गरेको रिपोर्टको सारांश)

३. शीतलहर

३.१ शीतलहर के हो ?

तराईमा जाडोयाममा डम्म हुस्सु लागेर न्यूनतम तापक्रम सामान्यभन्दा निकै कम हुने र त्यस्तो क्रम केही दिन वा साता वा महिनासम्म यथावत् रहेमा त्यसलाई बोलीचालीको भाषामा शीतलहर भनिन्छ । हिउँद महिनामा हुस्सु/कुहिरो लाग्नु प्रकृतिको सामान्य नियम हो । मानवीय गतिविधिले पर्यावरणमा पुऱ्याएको नकारात्मक असरको फलस्वरूप असामान्य तरिकाले लामो अवधिसम्म शीतलहर चल्ने क्रम बर्सैनी बढ्दो छ ।

प्रदूषणयुक्त ग्यासको न्यून उत्पादन, किटनाशक औषधीको नाममात्रको प्रयोग, वनजंगलको संरक्षण

गरी विश्व वातावरणलाई जोगाएर राख्नमै योगदान दिएको नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा शीतलहरको प्रभाव सघन हुँदै गएको एक दशक नाघिसकेको छ । त्यसअघि हिउँद महिनामा नियमितरूपमा विहान र एक/दुई दिन कुहिरो लाग्ने गर्थ्यो ।

भाग्यवादी चिन्तन र शीतलहरबाट अति प्रभावित हुने क्षेत्र/जनतामा व्याप्त अशिक्षा र चेतनाको अभावले पीडितहरूमध्ये अत्यधिक भाग्यलाई सरापिरहेका छन् । तर शीतलहर उनीहरू असंलग्न रहेको मानवीय गतिवधिको उपज वा साइड इफेक्ट हो भन्ने विषयमा जानकार छैनन् । वातावरणीय अन्यायको प्रस्ट चेतना नभएसम्म यसले उब्जाएका समस्याहरू न्यून गर्नेतर्फ आवश्यक कदम चाल्न दबाव सृजना नहुने पनि निश्चित छ ।

तर, जलवायु परिवर्तनले पृथ्वीको हरित गृहमा परेको असर र छिमेकी मुलुकहरूमा बनेका विशाल भौतिक संरचनाले गर्दा नेपालमा शीतलहरको प्रभाव बढ्दै गएको विज्ञहरूको धारणा छ । शीतलहर एउटा विपत्ति नै भइसकेको छ । कृषि, उद्योगधन्दा, कलकारखानालगायतलाई ठप्प पार्ने हुँदा तराईका २० जिल्लाका लाखौं जनताको जनजीवनमा यसले गम्भीर प्रभाव परेको छ ।

विकसित मुलुकहरूले ठूलाठूला कलकारखाना र उद्योगधन्दा सञ्चालन गरेर कार्बन, मिथेनजस्ता ग्यास उत्पादन गरी वायुमण्डलको बनावटमा असर पारेर मौसम परिवर्तनका कारक बनिरहेका छन् । त्यसको असर भने नेपाल लगायतका साना मुलुकले भोग्नु परिरहेको छ, जसलाई नै वातावरणीय अन्यायका रूपमा समेत हेरिन्छ ।

शीतलहर बढ्नुका तीन मुख्य कारण वायुमण्डलमा बढेको आर्द्रता, प्रदूषण र तापक्रममा आएको परिवर्तन हो । कम उचाइमा बढी चिसो र बढी उचाइमा बढी तातो हुने प्रक्रियाले तराईमा बाक्लो हुस्सु जन्मिन्छ । हुस्सु बढी लाग्ने अन्य दुई कारणहरू मानवीय सभ्यतासँग गाँसिएका छन्, ती हुन्- वायुमण्डलको तल्लो तहमा बढ्दो वातावरण प्रदूषण र ठण्डी महिनामा जमिनको सतहमा पानी र आर्द्रता बढ्नु ।

पाकिस्तान र भारतका पञ्जाव, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, विहारमा नहरहरूको हजारौं किलोमिटर लामो सञ्जाल बनेको छ । भूमिगत पानीलाई सिंचाइका लागि बढी प्रयोग गर्नु जमिनको सतहमा पानीको मात्रा वृद्धि हुने अर्को कारण हो । डिजेल पम्प र विद्युतमा सरकारले दिएको अनुदानका कारण भारतमा त सिंचाइका लागि भूमिगत पानी प्रयोग गर्ने चलन एकदमै बढी छ ।

इन्दोज र गंगाका पानी नियन्त्रण गर्न बनाइने पक्की बाँधहरू पनि जमिनको सतहमा पानी वृद्धि गराउने अर्को माध्यम हो । बाढीबाट बस्तीहरूलाई जोगाउन नदीमा बाँध बनाउने आवश्यकताकै कारण यस्ता पक्की संरचना निर्माणमा वृद्धि भइरहेको छ । भारत र पाकिस्तानमा भएका अध्ययनहरूले 'जुनसुकै माध्यमबाट जमिनको सतहमा पानी फिजिएपछि हावाको आर्द्रता बढ्ने र यसले बाक्लो हुस्सु वा शीतलहरका लागि अनुकूल वातावरण बनाइदिने' देखाएका छन् ।

प्रदूषणले हुस्सुको मात्रा बढाउन ठूलो भूमिका खेल्छ । बाफलाई हुस्सुका रूपमा परिणत गर्न प्रदूषित हावाले एकदमै ठूलो भूमिका खेल्छ । पछिल्लो समयमा यातायात, कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा बढिरहेको चापले हावालाई प्रदूषित गर्न एकदमै ठूलो भूमिका खेलिरहेको छ । जाडोयाममा नेपालमा पाकिस्तानभन्दा पश्चिमदेखिको हावा बहने हुँदा त्यहाँ हुने आणविक परीक्षणको फल पनि हामीले भोग्नुपर्छ ।

नहरनिर्माण र बाँध हुस्सु वा शीतलहरको प्रमुख कारण भएकाले समस्यालाई कसरी हेर्ने भन्नेबारे स्पष्ट हुनु जरुरी छ । किनभने नहरनिर्माण र बाँध पनि नभइ नहुने कुरा हुन् । तर, कम क्षति हुने गरी अथवा जमिनको सतहमा पानी वा आर्द्रताको मात्रा नबढाउने गरी कसरी बाँध वा नहर निर्माण गर्ने

भन्नेबारे जानकारी आउनु पनि आवश्यक भएको छ । र, शीतलहरबाट सकेसम्म कसरी कम क्षति हुन दिने भन्नेबारे थाहा पाउन एकदमै आवश्यक छ ।

नेपालको सन्दर्भमा शीतलहर पश्चिमी हावाबाट प्रभावित हुन्छ । गर्मी र वर्षायाममा दक्षिणपूर्वको हावाले हाम्रो वायुमण्डललाई असर गरेजस्तै शीतलहरको कारक पश्चिम उत्तरबाट बहने हावालाई मानिन्छ । खाडीतिरबाट पाकिस्तान, जम्मु काश्मिर, दिल्ली हुँदै आएको हावाको एउटा लफ्काले नेपालको तराईभेगमा शीतलहर निम्त्याउँछ । पश्चिमी हावाको प्रभाव जमेपछि चुरे दक्षिणको भागमा मात्र अधिकांश शीतलहर देखिन्छ । महाभारत र चुरेको बीचमा पनि कतैकतै शीतलहर पर्ने गरेको उदाहरण चितवन जिल्लालाई मान्न सकिन्छ । भारतको गंगा नदीको आसपासको क्षेत्र र नेपालको पश्चिम तराई भाग बढी प्रभावित हुने गरेको केही वर्षको अनुभवले देखिन्छ ।

‘नर्थ वेस्टरल्ली विन्ड’ले चिसो हावा ल्याउने र त्यसबाट वर्षा भएपछिको दुई/तिन दिन बाक्लो कुहियो लाग्नु प्रकृतिको साविकको नियम नै थियो । अचेल ३/४ हप्तासम्म बाक्लो हुस्सु लाग्ने गरेको छ । वेष्टर्न डिस्टरव्यान्स नआइ लामो अवधिसम्म कुहियो लाग्दैन भन्ने भनाई प्राविधिकहरूको छ ।

जलवायु तथा मौसम विभागले जनवरी २००३ मा दिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदनले तराईको बाक्लो हुस्सुको बहावलाई केलाउँदा केही निचोड निकाल्न सकिन्छ । सन् २००२ को डिसेम्बरको अन्तिमसातादेखि तराईमा बाक्लो हुस्सु लागेको थियो, जुन जनवरी २४ सम्म रहयो । बाक्लो हुस्सुले घामको किरणलाई जमिनमा पर्नसमेत दिएको थिएन ।

विभागले गत दुई दशकको डिसेम्बर र जनवरी महिनामा गरेको अध्ययनका अनुसार पश्चिम तराईको धनगढी (भारतको पिलिभित नजिकै) र पूर्वी तराईको विराटनगर (सिलिगुडी नजिकै) मा हिउँदको महिनामा दिउँसो अत्यधिक जाडो हुन्छ भने रातीको समयको मौसम ‘सामान्य’ नै हुन्छ । चिसो दिन र न्याना रातहरूले बाक्लो हुस्सु लाग्ने तथ्यलाई पुष्टि गर्छ । जनवरी २००३ मा धनगढीको अधिकतम तापक्रम २०.२ डिग्री सेन्टिग्रेड थियो, जुन सामान्यभन्दा १.५ डिग्री कम हो भने २००३ को जनवरीमा अधिकतम तापक्रम र सामान्य तापक्रमको फरक बढेर २.६ भयो अर्थात् अघिल्ला वर्षहरूभन्दा जाडोको मात्रामा हवातै वृद्धि भयो । सन् १९९८ मा यो फरक ४.१ डिग्री भयो भने सन् २००३ को जनवरीमा अझ बढेर ६.१ पुग्यो । यो तथ्याङ्कले देखाउँछ- तराईमा अनपेक्षितरूपमा वार्षिक कति चिसो बढिरहेको छ ।

शीतलहर भन्ने शब्दले चिसो तरंगको अवस्थालाई चित्रण गर्छ । ‘शीत’ले ‘चिसो’लाई बुझाउँछ । खासमा भन्ने हो भने शीतलहर कतै टाढा हिमालयपारिबाट आउँछ, भन्ने अवधारणाका आधारमा चिसो तरंगलाई शीतलहर भनिएको हो । तर, यथार्थ के हो भने लामो समयदेखि बढेको चिसोलाई उत्तिकै लामो समयदेखि बढेको हुस्सुसँग जोडेर हेर्नुपर्छ । यस्तो शीतलहरको गति हावाको अनुपस्थितिमा ८ किलोमिटरसम्म प्रतिघन्टा हुन्छ । सबै जाडो दिनहरूमा बाक्लो हुस्सु लाग्दैन । ‘पश्चिमी अवरोध’ले भयानक आँधी ल्याउने र पानी पार्ने मात्र काम गर्छ, जसले वायुमण्डलको तापक्रम कम गर्छ र जाडो निम्त्याउँछ । तर, शीतलहर भनेको चाहिँ लामो समयसम्म हुस्सु रहेर जाडोको मात्रा एकदमै बढ्नु हो ।

हुस्सुको विज्ञानमा फर्कने हो भने यो कुरालाई ध्यान दिनुपर्छ, एउटा निश्चित तापक्रममा दुई प्रकारको हावाको नमुना लादा पानीको मात्रा बढी भएको हावामा हुस्सुजन्य पदार्थको मात्रा बढी हुन्छ जसले हुस्सुको मात्रा बढाउँछ र शीतलहरजस्तो समस्या निम्त्याउँछ । त्यसैले गंगाको फाँटजस्तो सामान्य तापक्रममा पनि हावामा पानीको मात्रा बढी देखिएको छ भने हुस्सु बढ्ने सम्भावना हुन्छ । वाफभन्दा हुस्सुले घामको किरणहरू बढी रोक्ने भएकाले यस्तो बेलामा सूर्यको किरणमात्र हेर्न नपाइने

होइन, हुस्सुले न्यानो र तातोपना पनि सोस्छ ।

हरितगृह प्रभावले गर्दा पृथ्वीको तापक्रममा अप्रत्यासित उतारचढाव आएको छ । पृथ्वी र वायुमण्डलको तापक्रमबीचको अन्तर बढेर औसत पार गर्नु शीतलहरको अर्को कारण हो । पृथ्वी र वायुमण्डलको हावामा रहेको तापक्रमको अन्तरले बादल भौतिक परिवर्तन भई पानी बन्न नसकेपछि शीतलहर लम्बिने क्रमलाई मद्दत मिल्छ । भारतको उत्तर पाकिस्तान, भारतको पंजाव, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, उत्तराञ्चल राज्यको समथर भागमा केही वर्षयता तीब्र गतिमा विस्तार गरिएको नहरका सञ्जालले पनि नेपालमा शीतलहरको घनत्व बढाउनमा योगदान पुऱ्याएका छन् ।

तराईको जाडो छल्ल पहाड आउनेको संख्या बढ्यो

धनकुटा, ३ माघ, कान्तिपुर दैनिक

शीतलहरबाट बच्न तराई क्षेत्रबाट पहाड आउनेको संख्या बढ्न थालेको छ । विगतमा पहाडबाट हिउँदको समयमा जाडो छल्ल ठूलो संख्यामा मानिस तराई नै भर्खे भने यसपटक तराई क्षेत्रको अत्यधिक चिसो र शीतलहरबाट मान्छे मर्न थालेपछि तराईको जाडो छल्ल मोरङ, सुनसरी, भ्वापालगायत जिल्लाबाट धनकुटा आउनेको संख्यामा वृद्धि भएको हो । यतिवेला जिल्ला सदरमुकामलगायत ग्रामीण इलाकाहरूमा पनि तराई क्षेत्रबाट आफन्तको खोजी गर्दै जाडो छल्ल आउनेहरूको क्रम बढेको छ ।

३.२ प्राकृतिक विपत्ति कि मानवीय गल्ती

शीतलहरको सम्बन्ध प्रत्यक्षरूपमा पर्यावरणसँग जोडिएको माथि नै चर्चा भइसकेको छ । जलवायु परिवर्तनले यसमा सबैभन्दा बढी प्रभाव पारेको हुन्छ । जलवायु प्रदुषित हुनुमा कार्बन इमिशन बढी गर्ने मुलुकले बढी दोष लिनुपर्छ । नेपाल जस्तो औद्योगिकरण शून्य प्रायः रहेको देशले सवारी साधनबाहेक कार्बन उत्पादन गर्दैन । त्यसैले राजनीतिक भूगोलको विभाजनलाई बिर्सने हो भने मानवीय गतिविधि शीतलहरलगायतका विपत्तिहरूको प्रमुख कारण हो ।

‘ऋतु हेर्दा प्राकृतिकजस्तो देखिएपनि शीतलहरले मानव गतिविधिका कारण विपत्तिको रुपधारण गरेको हो ।’ वरिष्ठ मौसमविज्ञ मन्दिरा राजवाहकको कथन छ, ‘विश्व उष्णीकरणको प्रभावले मौसमको चक्र बिथोरिएको छ ।’ मौसम विज्ञान विभागका अनुसार सन् १९९० भन्दा अघि वर्षको २/३ दिनमात्र तराई क्षेत्रमा शीतलहर देखिने गरेकोमा क्रमशः अवधि बढ्दै गएको छ । नेपालको तराई क्षेत्रमध्ये पूर्वभन्दा पश्चिम तराई बढी प्रभावित छ ।

शीतलहर नियमित आकस्मिकता हुनुपूर्व पुस/माघमा तराईको अधिकतम तापक्रम २० देखि २५ डिग्रीसम्म रहने गरेकोमा पछिल्ला केही वर्षदेखि जाडो हवात्तै बढेको छ । शीतलहरको अवधिमा अधिकतम तापक्रम १० देखि १५ डिग्रीमात्र रहने गरेको छ ।

पहाडी क्षेत्रको हिउँदको तापक्रम भने ठीक विपरीत हुँदै गइरहेको छ । जलवायुमा परिवर्तनका कारण पहाड र काठमाडौं उपत्यकामा जाडो घट्टै गइरहेको छ । काठमाडौंमा पुस र माघमा ११/१२ बजेसम्म हुस्सु लाग्ने गरेकोमा एक दशकदेखि त्यो अवधि घट्टै आइरहेको छ । ‘काठमाडौंमा जाडो घट्टै गइरहेको छ ।’ राजवाहक भन्छन्, ‘जाडो महिनामा १२ बजेसम्म घाम देख्न मुस्किल हुनेमा विस्तारै हुस्सु देख्न मुस्किल हुँदै गइरहेको छ ।’

जलवायुमा आएको परिवर्तनका साथै काठमाडौं उपत्यकामा व्यापकमात्रामा निर्माण भएको सडक, भवनलगायतका भौतिक संरचनाले गर्दा तापक्रम बढेर हुस्सु लाग्न कम हुँदै गएको विज्ञहरू बताउँछन् ।

उपत्यकामा बढ्दो सहरीकरणले कृत्रिम जंगल बनेको कारण बढेको तापक्रमले तीन जिल्लाको नियमित मौसममा ठूलो परिवर्तन आएको छ । उपत्यकामा बर्सेनी १० हजार घरनिर्माण, त्यसका लागि

हुने सडक विस्तारले जमिनलाई कंक्रीटमा परिवर्तन गर्दै लगिरहेको छ। सामान्य आवासीय घर र त्यसका लागि आवश्यक सडकसहितका पूर्वाधारले ३ हजार वर्ग फिट जग्गा ओगट्छन्।

भौतिक संरचना निर्माणका क्रममा वार्षिक ९ वटा टुँडिखेल बराबरको जमिन पानी नछिर्ने गरी सिल हुने काठमाडौं महानगरपालिकाले २०६१ सालमा गरेको अध्ययनले देखाएको छ। यो क्रमलाई समयमै नरोक्ने हो भने ३५ वर्षमा काठमाडौं महानगरपालिकाले ओगटेको ५० वर्ग किलोमिटर बराबरको पुरै क्षेत्रफल कंक्रीटले ढाकिनै देखिन्छ। यसले जलवायु, भूमिगत पानीलगायतको विद्यमान प्रणालीलाई ध्वस्त बनाउँछ।

सम्पन्न र ठूला देशमा भएका मानवीय गतिविधिको नेपालजस्ता गरिब मुलुकले भोग्नुपर्ने नियतिबाट मुक्त हुन असम्भव भएपनि यथोचित क्षतिपूर्ति पाउनका लागि सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय फोरमहरूको ढोका ढकढक्याउनु पर्ने हुन्छ। नेपालले संसद्बाट सन् १९९९ मा अनुमोदन गरिसकेको क्योटो प्रोटोकलका प्रावधानहरूलाई आफ्नो पक्षमा उपयोग गर्न सक्ने हो भने शीतलहरको प्रकोपले ल्याएको क्षतिको हिसाब गर्दै 'टाउकोमा हात लाएर' बस्नु पर्ने अवस्थाबाट राहत मिल्ने छ।

४. वस्तुस्थिति विश्लेषण

४.१ संवेदनहीनताको पराकाष्ठा:मृत्युको पनि लेखाजोखा छैन

जुनसुकै राजनीतिक प्रणाली अँगालेको मुलुकमा 'वाचन पाउनु' नागरिकको नैसर्गिक र आधारभूत अधिकार हो। अहिलेको विश्वमा त जनावरदेखि वनस्पतिसम्मको जीवनरक्षाका लागि अधिकारवादीदेखि सरकारसम्म कटिबद्ध भएर लागिपरेका छन्। विकासोन्मुख भए पनि नेपालमा जनावर, पशुपंक्षी र वनस्पतिको जिउने अधिकारका बारेमा प्रशस्त बहस हुने गरेका छन्।

तर, मानिसको जीवन भने सरकार, गैरसरकारी क्षेत्र र अधिकारवादीहरूका लागि समेत अन्य प्राणीभन्दा सस्तो भएको हो कि भन्ने भान पर्ने खालका व्यवहार भइरहेका छन्। गैँडा, हिमचिचुवा वा डाँफे जोगाउने नाममा सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रको स्रोत खर्चेर जति बहस भइरहेको छ, शीतलहरबाट मृत्यु हुनेको हकमा कसैले एक शब्द पनि बोलेको छैन।

डेढ दशकदेखि हिउँदमा तराई क्षेत्रको बलिष्ठ शत्रु बन्दै गएको बाक्लो हुस्सु वा शीतलहरबाट पीडित लाखौं जनतालाई कसरी राहत दिने भन्ने विषयमा कुनै पनि क्षेत्रले सिन्को पनि भाँचेको पाइएन। शीतलहरका कारण कति जनता मारिए, कति थला परे भन्ने रेकर्डसमेत केन्द्रदेखि गाउँसम्म कसैले राखेको छैन। गृह मन्त्रालय प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन शाखाका उपसचिव लेखनाथ पोखरेलका अनुसार बाढी, पहिरो, हिमपात, आगजनी जस्ता प्रकोपको कोटीमा शीतलहरलाई नराखिएको अलग्गै रेकर्ड राख्ने गरिएको छैन।

प्राकृतिक प्रकोपबारे गृह मन्त्रालय जिम्मेवारी लागू गर्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा पनि अकालले मानिस मरेको कुनै खबर राखिएको छैन। अनुसन्धानका क्रममा कञ्चनपुर, कैलाली, बर्दिया, बाँके, दाङ, रुपन्देही, नवलपरासी, चितवन, पर्सा, बारा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा, सुनसरी, भ्वापालगायतका जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पुग्दा कसैसँग पनि तथ्याङ्क उपलब्ध हुन सकेन।

अधिकांश सिडिओ र सहायक सिडिओले राहत माग गर्न नआएसम्म आफूहरूसँग रेकर्ड नहुने बताए। प्राकृतिक प्रकोप (उद्धार) ऐनमा शीतलहरलाई किटानीका साथ व्यवस्था नहुनु र स्रोतको पनि अभावले सरकारले न्यूनतम सहयोग पनि गर्न नसकेको उनीहरूले स्वीकारे।

प्रहरीमार्फत आफूहरूले मृतकको नाम ठेगानाबारे जानकारी लिने हुँदा जिल्ला प्रहरी कार्यालय त्यसको उपयुक्त स्रोत हुने सुभाब सिडिओहरूको थियो । प्रहरी कार्यालयले माओवादी गतिविधिका कारण सदरमुकाम बाहिरको सम्पर्क टुटेकाले त्यस्तो तथ्याङ्क सम्पर्क गर्न असमर्थ भएको जानकारी दिए । शीतलहरबाट मृत्यु हुनेको संख्यासमेत जिल्लागत र केन्द्रीय तहमा प्राप्त गर्न सकिदैन ।

शीतलहर प्रभाव बाक्लिने क्रम र माओवादी द्वन्द्वको विस्तार लगभग एकसाथ भएकाले पनि सिडिओ र प्रहरी कार्यालयले आफ्नो अकर्मण्यतालाई लुकाउने मौका पाएको देखिन्छ ।

‘घटनाको जानकारी पूर्ण रूपमा आउँदैन । राहत माग्न आएको खण्डमा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गरिदिने काम गरेका छौं ।’ पर्साका सिडिओ नविन घिमिरे भन्छन्- ‘ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था नभएको र स्रोतको पनि अभावले प्रशासन प्रत्यक्ष सहयोग गर्न सक्ने अवस्थामा पनि छैन ।’

बाँकेका सिडिओ विनोद अधिकारीको धारणा पनि घिमिरेको भन्दा फरक छैन । अति गरिब गाउँका व्यक्ति बढी पीडित हुने हुँदा सदरमुकामसम्म मृत्युको खबर पनि आउँदैन । सरकारबाट केही राहत पाउने आशा पीडित पक्षलाई भएको भए सजिलै विवरण प्राप्त हुन्थ्यो । खबर मात्र गरेर केही फाइदा छैन भन्ने सन्देश गएको नै सिडिओ, प्रहरीको रेकर्ड रिक्त भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

जिल्ला प्रशासन बाराका प्रशासकीय अधिकृत हरिहरराज दाहालका अनुसार शीतलहरबारे सरकारी नीति तथा कार्यक्रम केही पनि छैन । घटना घटेपछि तत्काल केही सहयोग गर्ने प्रयास भने हुने गरेको छ । आगो तापन, गाउँमा धुनी जगाउने काममा प्रशासनले यथाशक्य सहयोग गर्ने गरेको उनको दाबी छ ।

शीतलहरले कति बालीनाली नाश भयो, फलफूल खेतीमा के कस्तो असर पऱ्यो, तरकारी जस्तो नगदे वालीको के हविगत भयो भन्ने विषयलाई पनि कोट्याएको पनि पाइएन । समग्र अर्थव्यवस्थालगायत रोजगारी, हवाई उड्डयन जस्ता क्षेत्रमा असर परेको देख्दा देख्दै पनि सबै निदाएको स्वाड पारेर बसेका छन् ।

कृषि विकास तरकारी विकास निर्देशनालय खुमलटारका प्रमुख बलराम सैजुका अनुसार शीतलहरले हिउँदे तरकारीलाई ठूलो क्षति पुऱ्याउँछ । बर्खायाममा भन्दा हिउँदे तरकारी खेतीको लागि उपयुक्त मौसम भएको बताउँदै सैजु भन्छन्, ‘शीतलहरले चितवन, बारा, सर्लाही, भापा जस्ता अधिक तरकारी खेती हुने जिल्लाका किसानले ठूलो मार खेप्नुपर्छ ।’ तर, निर्देशनालयले वार्षिक रूपमा तरकारीबालीमा पुगेको असरबारे कुनै जानकारी दिन सकेन । न त जिल्लागत रूपमा नै यसको अध्ययन भएको छ ।

शीतलहर एउटा यस्तो अभिशाप सावित भएको छ, जसले गरिबीमा बाचेका जनसंख्यालाई मुख्य तारो बनाएको छ । अझ भन्ने हो भने पिछ्छिडिएका जनजाती, दलित, मुक्त कर्मैया र यिनीहरूमा पनि विशेष गरी वृद्धवृद्धा बालबालिका र महिला बढी पीडित भएको देखिन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य र स्वच्छ खानेपानी जस्ता आधारभूत आवश्यकताबाट पनि यिनै समुदाय वञ्चित छन् ।

शीतलहरको सम्बन्ध आगजनी र बाढी पहिरोबाट विस्थापित भएका समुदायसाग नै छ । गर्मी याममा परालले छाएको फुस्को घरमा आगलागी भए पछि सर्वस्व गुमाउने हुन् वा वर्षात्को समयमा बाढी पहिरोबाट ज्यान बचाएका हुन्, यी सबै जाडोयाममा विपत्तिको रूपमा आइ पर्ने शीतलहरको भागीदार बन्दै गएका छन् । आगलागी, बाढीपहिरो र शीतलहरको यस अन्तर्सम्बन्धलाई केलाउन सकिएको पनि छैन । प्राकृतिक विपत्ति किन र कसरी भयो भन्नेबारे जानकारी कसैसँग छैन । यसबारे वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने परिपाटी बसेको छैन जबकि ती अध्ययन भविष्यका लागि उपयोगी हुन सक्थे ।

शीतलहरसँग सम्बन्धित यस्ता थुप्रै घटना छन्, जसले मानवीय संवेदना झल्काउँछ । यस्ता घटना पनि छन्, जसले राज्यले खेल्नु पर्ने अभिभावकको भूमिका शून्य देखिन्छ । शीतलहरमा परेका समुदायको जीवन कसरी गुज्रिरहेको छ ? के राहत सामग्री र प्राकृतिक प्रकोप क्षतिपूर्तिमा यिनीहरूको पहुँच छ ?

के गरिब निमुखा परिवारको पुनर्स्थापना भएका छ ? भन्ने थुप्रै प्रश्न सबैका सामु छन्, जसमध्ये अधिकांश प्रश्नका जवाफ सकारात्मक छैनन् । यतिमात्र होइन, शीतलहरको जोखिम न्यूनिकरण र पीडितप्रति राज्यको भूमिका कस्तो छ ? कस्तो हुनु पर्ने हो ? भन्नेबारे नीति छैन । बर्सेनी दर्जनौंको संख्यामा नागरिकहरू अकाल मर्दा पनि उदासिन रहनु कर्तव्यबाट चुक्नुमात्रै होइन, संवेदनहीनताको पराकाष्ठा पनि हो ।

४.२ मौसम परिवर्तनले निम्त्याएको स्वास्थ्य समस्या

विश्वउष्णीकरणका कारण भइरहेको मौसम परिवर्तनले गर्दा पृथ्वीबाट उन्मूलन गरिसकिएका रोगहरू फेरि बल्किन लागेका छन् । यसको असरले नयाँ नयाँ रोग थपिने भविष्यवाणी वैज्ञानिकहरूले गरिरहेका छन् ।

मानवीय गतिविधिको कारण भइरहेको वनजंगलको विनाश, उच्च बाँधहरू जस्ता भौतिक संरचना, तीव्र गतिले बढेकास सहरलाई नै त्यस्ता संक्रामक जीवाणुहरूले सुरक्षित आश्रयस्थल बनाएका छन् । र, यसबाट संक्रामक रोगहरूले कुनै पनि बेला भयानक स्थिति सिर्जना हुन सक्ने भविष्यवाणी वैज्ञानिकहरूले गरेका छन् ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय वातावरण कार्यक्रम (युनेप) ले सार्वजनिक गरेको 'ग्लोबल इन्भायरोमेन्ट आउटलुक (जिइओ)- २००४' वर्ष पुस्तकमा 'वातावरणीय ह्राससँगसँगै संक्रामक रोगहरूले सुरक्षित अखडाहरू बनाएका छन् । पहिले हराइसकेका संक्रामक रोगको फेरि फर्कनु पछाडिको मूल कारण मौसम परिवर्तन नै हो भन्ने ठहर विशेषज्ञहरूको छ ।'

मौसम परिवर्तनले जनस्वास्थ्यमा निम्त्याउने असरहरूलाई नजिकबाट अनुसन्धान गरिरहेका अनुसन्धानकर्ताहरूले तीन किसिमले संक्रामक रोग फैलन सक्ने सम्भावना व्यक्त गरेका छन् । पहिलो कारण पृथ्वीमा बढ्दो तापक्रमले गर्दा रोगका जीवाणुलाई बोक्ने तत्वहरू सल्बलाउन थालेका छन् ।

दोस्रोमा वातावरणीय विनाशसँगसँगै ती रोगहरूका जीवाणुको बासस्थानमा विस्तार भएको छ । उदाहरणका लागि भौगोलिक परिस्थिति तथा मौसम अनुकूलताका कारण लामखुट्टेको प्रजातीबाट सर्ने र विश्वकै लागि खतरा मानिएको औँलो रोग तथा 'डेङ्गु' ज्वरोका जीवाणु मौसम परिवर्तनसँगै चलायमान भएका छन् ।

तेस्रो कारणमा मौसम परिवर्तनका कारण हुने प्राकृतिक विष्फोट तथा वातावरणीय ह्रासले बढेका 'वातावरणीय शरणार्थी' बासस्थान र आयआर्जनका लागि बसाईसराई गर्न बाध्य छन् । 'यसरी जनसंख्याको हुने आकस्मिक बसाईसराईबाट पनि संक्रामक रोग फैलिएका छन्,' वर्ष पुस्तकमा भनिएको छ ।

युनेपको यो निष्कर्ष पछिल्लो अनुसन्धानमा आधारित छ । यो अनुसन्धानमा अष्ट्रेलियाली राष्ट्रिय विश्व विद्यालयका टोनी म्याकमाइकल, पिटर्सबर्ग विश्वविद्यालयका वर्नार्ड गोल्डस्टिन र विस्कन्सिन विश्वविद्यालयका जोनाथन प्याट्रज जस्ता नामूद विशेषज्ञहरूको संलग्नता छ ।

'यदि वातावरणीय ह्रासलाई नियन्त्रण नगर्ने हो भने यसले निम्त्याउने संक्रामक रोगहरूको उचाई अत्यधिक रहने छ र, स्वास्थ्य समस्याको जटिलता बढ्ने छ,' युनेपका कार्यकारी निर्देशक क्लाउस टफर भन्छन् 'यसले मानवीय विकासमा भएका अन्य लगानीको प्रतिफललाई कम गर्ने छ । उदाहरणका लागि यसबाट प्रभावित व्यक्तिको कामको दरलाई घटाउने छ भने विरामी केटाकेटीहरू विद्यालय जान सक्ने छैनन् ।'

उक्त प्रतिवेदनका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा बढेको आवतजावत, प्रविधिमा आएको परिवर्तन र कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनमा आएको विश्वव्यापीकरणसमेत संक्रामक रोग फैलावटका लागि जिम्मेवार मानिएका छन् । गत वर्ष पूर्वी तथा दक्षिण एसियामा विष्फोट भएको 'सार्स' रोगले विश्वलाई त्रसित

बनाएको कुरालाई पुस्तकमा उदाहरणका रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

अठारौं र उन्नाइसौं शताब्दीसम्म लामो दुरीमा संक्रामक रोग फैलनुको मूल कारण युरोपेली मुलुकहरूको आविष्कार तथा औपनिवेशवादका कारण ल्याटिन अमेरिका, अफ्रिका तथा एसियाली मुलुकमा लादिएको युद्ध थियो । तर, अहिले संक्रामक रोगहरूको फैलावटको स्वरूपमा आएको परिवर्तनको मूल कारण वातावरणीय परिवर्तन र यससँग जोडिएका व्यापार, अन्तरदेशीय यात्रा, बसाईसराई र सामाजिक अवस्था हुन् । पुस्तकमा भनिएको छ, 'वातावरणीय ह्रास, नयाँ तथा पुरानो संक्रामक रोगहरूको वृद्धि एउटा जटिल अवस्था हो ।'

'बढ्दो चूनौतीहरू : नयाँ तथ्य' शीर्षकअन्तर्गत उल्लेख गरिएका मलेरिया, डेङ्ग फिभर र मेनिन्जाइटिस जस्ता रोगहरूले अब विश्वलाई नै आक्रान्त पार्ने कुरा उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । विकसित मुलुकसमेत यसखाले रोगबाट प्रभावित त हुन्छन नै, विशेष गरी नेपाल जस्ता विकासोन्मुख मुलुकहरू नै बढी आक्रान्त हुने छन् ।

मलेरिया, जापानी इन्सेफलाइटिस, डेङ्गु ज्वरो लामखुट्टे र कालाजार 'स्यान्ड फ्लाई' नामक एक भुसुनोको टोकाइबाट सार्ने संक्रामक रोग हुन् । कुनै समयमा यी रोगहरू निर्मूल भएको ठहर गरिए पनि अहिले पुनरावृत्ति भएको छ । प्रदूषित पानीमा यी संक्रामक रोगहरूका वाहकहरूको वासस्थान रहेको हुन्छ ।

'मौसम परिवर्तनले स्वास्थ्यमा के कस्तो असर पारेको छ भन्ने अध्ययन हामीकहाँ हुन सकेको छैन । तर, अन्यत्र भएका अनुसन्धानबाट पुष्टि भएका तथ्यहरूका आधारमा त्यसलाई यहाँ लागू गर्न पनि सकिन्छ । मलेरिया, कालाजार वा जापानी इन्सेफलाइटिस जस्ता संक्रामक रोग बल्किनुमा मौसम परिवर्तन पनि एक प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

मलेरियाबाट मात्रै तराई तथा भित्री मधेशका २४ जिल्ला अधिक प्रभावित रहेका छन् । अमेरिकी सहयोग नियोग (युएसएआईडी) नेपाल, अन्तर्गत वातावरणीय स्वास्थ्य परियोजना (इएचपी)ले गत वर्ष गरेको एक अनुसन्धानका अनुसार मुलुकको १ करोड ६० लाख जनसंख्या मलेरिया संक्रमणको खतरामा रहेको छ ।

कालाजारको केन्द्रविन्दु मानिने भारतको विहार राज्यसँग जोडिएका तराईका कतिपय भूभाग यसको चपेटामा परेकाले संक्रामक रोग 'सीमारहित' हुने यो एउटा प्रमाण हो । नेपालमा कालाजारबाट प्रभावित जनसंख्या यकीन तथ्यांक नभए पनि विहारमा मात्रै बर्सेनी यसका २ हजार नयाँ विरामी थपिने अनुमान गरिएको छ । त्यसै गरी जापानी इन्सेफलाइटिस रोगबाट विशेष गरी केटाकेटी प्रभावित रहेको 'इएचपी'को रिपोर्टमा उल्लेख छ, जसले नसा सम्बन्धी रोगलाई बढाएको छ । नेपालमा सालाखाला ०.०६ डिग्री सेल्सियसले बर्सेनी तापक्रम बढिरहेको छ । हिमाली भेगमा त यो वृद्धि अनुमान गरे भन्दा धेरै छ । तापक्रम मापन क्रममा विभिन्न ४९ वटा स्टेसनबाट लिएको तथ्यांकअनुसार सन् १९७५ यता नेपालको हिमाली क्षेत्रमा अस्वभाविक रूपमा अधिक तापक्रम बढेको छ ।

नेपालमा मौसम परिवर्तनले ल्याएको विनासको शृंखलालाई स्वास्थ्यसँग जोडेर हेरिएको छैन । मौसम परिवर्तनले निम्त्याएको अर्को समस्या शीतलहरका कारण माथि उल्लेख गरिएका भन्दा भिन्न प्रकृतिका स्वास्थ्य समस्याहरू देखिएका छन् । चिकित्सकहरूका अनुसार शीतलहर प्रभावित तराई क्षेत्रमा निमोनिया, कोल्ड डायरिया, दमलगायतका श्वासप्रश्वासका समस्या बढेको देखिएको छ । तर, यसलाई पनि अस्पतालहरूले तथ्याङ्कमा समेटेको भने पाइएन ।

शीतलहरले गर्दा बालबालिका र बुढापाकामा बढी स्वास्थ्य समस्या देखिने जानकारी भेरी अञ्चल अस्पतालका फिजिसियन डा. निर्मल शाक्यले दिए । 'जाडोले केटाकेटीमा निमोनिया र वृद्धहरूमा दम,

शवासप्रशवासको समस्या बढी देखिएको छ । उनले भने, 'पछिल्ला केही वर्षमा शीतलहर बाक्लदै गएपछि यो समस्याको आकार पनि फराकिलो भएको छ ।'

४.३ सगरमाथा पनि खतरामा

मौसम वा जलवायु कुनै मुलुकको राजनीतिक भूगोलमा बाँधिएर बस्दैन । विश्वभरका प्रत्येक मुलुकले वातावरण संरक्षणमा पुऱ्याएको सकारात्मक योगदान वा वायुमण्डललाई प्रदूषित बनाएको फल सबै मुलुकले भोग्नुपर्छ । उदाहरणका लागि विकसित मुलुकका नागरिकले वातावरणलाई प्रदूषित बनाउँछन्, सास फेर्न अविकसित मुलुकका जनतालाई धौधौ हुन्छ ।

धनी देशले ठूला ठूला उद्योगधन्डाले फ्याकेका विभिन्न दूषित ग्यासका कारण गरिब मुलुकमा अनावृष्टि र अतिवृष्टि हुन्छ । छिमेकी मुलुकले ठूला बाँध निर्माण गरेर जलविद्युत आयोजना सञ्चालन गरेर झलमल्ल बिजुली वाल्दा वा नहर निर्माण गरेर कृषि उत्पादनमा क्रान्ति गर्दा गरिब मुलुकमा कि त खडेरी लाग्छ कि महिनौं लाग्ने हुस्सुका कारण बाली नाश भएर भोकमरीको पीडा खेप्नुपरेका उदाहरण प्रशस्त छन् । केही वर्षयता अस्वाभाविकतवरले भएको मौसम परिवर्तनले जनधनको व्यापक क्षति हुनाका साथै कृषि अर्थतन्त्र तहसनहस हुँदै गइरहेको छ ।

विश्वको तात्दो वातावरणका कारण सगरमाथा खतरामा परेको तथ्यलाई वैज्ञानिकले पुष्टि गरिसकेका छन् । उनीहरूको भनाइमा २०२६ सालयता हिमालय क्षेत्रको तापक्रम १ डिग्री सेन्टिग्रेड बढेको छ । यो विश्वभरिका तापक्रम वृद्धिदरको तुलनामा दुईगुणा हो । वैज्ञानिकहरूका अनुसार तापक्रम वृद्धिका कारण हिमालय क्षेत्रका ६७ प्रतिशत हिमनदी अप्राकृतिक रूपमा पग्लिन थालेका छन् ।

त्यसमाथि बढ्दो तापक्रमका कारण नेपालका अधिकांश हिमताल पग्लेर फुट्ने अवस्थामा पुगेका छन् । यसअतिरिक्त अप्राकृतिक रूपमा हिमनदी पग्लिदा नेपाल, भारत, पाकिस्तान र बंगलादेशका मुख्य नदीमा पानीको बहावमा नै कमी आउने सम्भावना बढ्दै गएको चेतावनी दिइएको छ । यसको प्रत्यक्ष असर मौसमी खेतीमा आश्रित ८० प्रतिशत नेपाली किसानमा पर्नेछ ।

पृथ्वीको हरित गृहमा प्रभाव पार्ने गरी विकसित राष्ट्रहरूले वायुमण्डलमा फ्याँकेको ग्यासका कारण पृथ्वीको जलवायुमा परिवर्तन भइरहेको छ । यसको प्रभावका कारण अहिले नेपालको उत्तरी क्षेत्रमा हिउँ पग्लिरहेको छ । सन् २००१ मा राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रम तथा इसिमोडले तयार गरेको

सुनौलो भविष्य : नारा मात्र ?

अहिले विश्व समुदायमा 'सुनौलो भविष्य'को नारा उठिरहेका बेला यसलाई प्राकृतिक विपत्ति तथा गरिबी र यसले निम्त्याउने अनेकौं जटिलताले चूनौती दिएका छन् ।

पानीका मुहान विषाक्त बनेका छन्, बाढी, पहिरो तथा हावाहुन्डरीले वितण्डा मच्चाएको छ, बालीनाली सप्रिएका छैनन्, पुराना रोगहरूको 'पुनर्जन्म' भएको छ । यसको मुख्य कारण मानिएको छ, अनियन्त्रित विकास तथा मानवीय गतिविधि ।

मानवीय गतिविधिका कारण उत्पन्न हुने कार्बनडाइअक्साइड, मिथेन, नाइट्रोस अक्साइड तथा क्लोरोफ्लोरो कार्बनलगायत विभिन्न ग्यास पृथ्वीको वायुमण्डलभन्दा माथिल्लो तहमा जम्मा भएर सूर्यबाट पृथ्वीमा आउने तापलाई प्राकृतिक प्रक्रियाबाट वायुमण्डल भन्दा बाहिर जानबाट रोक्छन् । यसबाट पृथ्वी भित्र छिरेको ताप त्यही नै रुमलिएर यहाँको तापक्रम बढ्दै जान्छ ।

मौसम परिवर्तनको मुख्य जिम्मेवार विकसित मुलुकहरू नै हुन् । र, यसको असर विकासोन्मुख मुलुकले भोग्न बाध्य हुनु परेको छ । मुख्यतः सवारी साधन तथा उद्योगहरूमा प्रयोग गरिने पेट्रोललगायतका जैविक इन्धन वाल्दा निकल्ने 'कार्बन इमिसन' नै पृथ्वी तातिनुको प्रमुख कारण हो । वनजंगलको विनास तथा जैविक विविधतामा आएको ह्रासले 'मौसम परिवर्तन'सँगै उब्जिएका अनेकौं मानवीय समस्यालाई बढावा दिएको छ ।

प्रतिवेदन अनुसार पृथ्वी ताति एकै कारण नेपालका ४० वटा हिमताललाई खतरा पुगेको छ भने २० वटा फुट्ने अवस्थामा पुगेका छन् । तीमध्ये १३ वटा सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र नै पर्छन् ।

हिमताल विस्फोट भएमा व्यापक रूपमा जनधनको क्षति हुने निश्चित छ । यथार्थमा यो विकसित राष्ट्रहरूले फैलाएको प्रदूषणको असर हो र, यसलाई वातावरणीय अन्यायका रूपमा पनि हेरिन्छ । धनी मुलुकमा भएको औद्योगिकरण र घना भौतिक संरचनाको निर्माणको असर गरिब र निम्सरा राष्ट्र तथा नागरिकले बढी भोग्नु पर्ने भएकाले यसलाई अन्यायका रूपमा हेर्ने पर्ने हुन्छ ।

४.४ क्योटो प्रोटोकल

बहुचर्चित क्योटो प्रोटोकललाई इमानदारीताका साथ पालना गर्ने हो भने जलवायु वा मौसम परिवर्तन निम्त्याउनुमा कुनै गल्ती नगरेका मुलुकहरूले प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने हुन्छ । प्रोटोकलको प्रमुख सारको तल चर्चा गरिएको छ ।

मौसम परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धी (युएनएफसिसि) क्योटो प्रोटोकलको नामले चर्चित छ । जलवायु तथा मौसम परिवर्तन सम्बन्धी बहुचर्चित क्योटो प्रोटोकल संसारभरका १ सय ६४ राष्ट्रले अनुमोदन गरिसकेका छन् । यस महासन्धीलाई अनुमोदन गर्ने राष्ट्रहरूले प्रदूषणको प्रमुख कारक कार्बनडाइअक्साईडको मात्रा घटाउने तथा हरितगृहलाई प्रदूषित तुल्याउने अन्य ग्यासलाई कम गर्न आवश्यक सुधारका कदम चाल्नु पर्छ ।

प्रोटोकल अनुमोदन गरेका मुलुकहरूले हरित गृह प्रभावमा भन्दा ६५ प्रतिशत स्थान ओगटेका छन् । आश्चर्यलाग्दो कुरा के छ भने ६५ प्रतिशतमध्ये पनि प्रदूषित ग्यासको अधिकांश हिस्सा अर्थात् ६१ प्रतिशतभन्दा बढी विकसित तथा औद्योगिक मुलुकले ओगटेका छन् । हरित गृहमा असर पुगेको बाँकी ४ प्रतिशतको हिस्सा विकासोन्मुख मुलुकको रहेको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने जलवायु परिवर्तनका प्रमुख भागिदार विकसित तथा औद्योगिक मुलुकहरू नै हुन । नेपालले यस क्योटो प्रोटोकललाई सन् १९९९ मा सदनबाट अनुमोदन गरेको थियो ।

क्योटो प्रोटोकलमा समाहित राष्ट्रहरूलाई वायुमण्डल प्रदूषित तुल्याएको मात्राको आधारमा दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । औद्योगिक मुलुकहरूलाई एनेक्स १ र २ गरी पहिलो कोटीमा राखिएको छ भने नन् एनेक्स १ ले कम प्रदूषण गर्ने विकासोन्मुख मुलुकहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् । नन् एनेक्स मुलुकहरूमा नेपाल जस्ता विकासोन्मुख मुलुकहरू पर्दछन्, जसको विश्व वातावरण प्रदूषित तुल्याउनुमा खासै दोष छैन ।

एनेक्स १ प्रमुख प्रदूषक औद्योगिक मुलुकहरू:

अष्ट्रेलिया, अष्ट्रिया, बेलारूस, बेल्जियम, बुल्गेरिया,, क्यानडा, क्रोएसिया, चेक रिपब्लिक, डेनमार्क, युरोपियन युनियन, इस्टोनिया, फिनल्यान्ड, फ्रान्स, जर्मनी, ग्रीस, हंगेरी, आईसल्यान्ड, आयरल्यान्ड, इटाली, जापान, लात्भिया, लिच्टेन्सिट्यन, लिथुआनिया, लक्जेमबर्ग, मोनाको, नेदरल्यान्ड, न्यूजिल्यान्ड, नर्वे, पोल्यान्ड, पोर्चुगल, रोमानिया, रसियन फेडरेसन, स्लोभाकिया, स्लोभेनिया, टर्की, युक्रेन, बेलायत र अमेरिका ।

एनेक्स २ : (औद्योगिक विकसित मुलुकहरू, जसले विकासोन्मुख मुलुकलाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्छ ।)

अष्ट्रेलिया, अष्ट्रिया, बेल्जियम, क्यानडा, डेनमार्क, युरोपियन युनियन, फिनल्यान्ड, फ्रान्स, जर्मनी, ग्रीस, आइसल्यान्ड, आयरल्यान्ड, इटली, जापान, लक्जेमबर्ग, नेदरल्यान्ड, न्यूजील्यान्ड, पोर्चुगल, स्पेन, स्वीडेन, स्वीजरल्यान्ड,, टर्की, बेलायत र अमेरिका ।

तर, पृथ्वीको जलवायु विग्रको असरको भागीदार भने उनीहरू नै बढी छन् ।

सन् २००८ सम्ममा विकसित मुलुकले 'ग्रीन हाउस ग्यास' को मात्रा ५ प्रतिशतमा फारिसक्नु पर्ने प्रावधान यस क्योटो प्रोटोकलमा छ । युरोपेली युनियनका केही राष्ट्रहरूले हरित गृहमा भएको प्रदूषण घटाउन र लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि सफलता हासिल गर्ने क्रममा छन् । तर, अमेरिका तथा अष्ट्रेलियाले क्योटो प्रोटोकलमा हस्ताक्षर गरे पनि यसलाई अनुमोदन भने गरेका छैनन् । क्योटो प्रोटोकलअनुसार प्रदूषण गरेवापत औद्योगिक तथा विकसित मुलुकले प्रदूषण कम गर्ने विकासोन्मुख मुलुकलाई प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्ने प्रावधान छ ।

४.५ नेपालको पूर्व-पश्चिम उत्तै असर

वास्तवमा नेपाल सानो देश हँदाहुँदै पनि विभिन्न विधागत र क्षेत्रगत रूपमा मात्र विविधतायुक्त नभइ, यो विविधता भौगोलिक रूपले प्रकृति र मौसमको क्षेत्रमा पनि पाइन्छ । भौगोलिक रूपमा नेपाल उत्तर र दक्षिणको हिसाबले हिमाल, पहाड र तराई गरी ३ क्षेत्रमा बाडिएको छ । यी तीन वटै क्षेत्रका सानो भूभागमा पनि प्राकृतिक विविधता र मौसमको विविधता प्रयाप्त रूपमा देख्न र अनुभव गर्न सकिन्छ ।

यहाँ उठाउन खोजिएको कुरा के भने तराईमा ३/४ हप्तासम्म घाम नदेखिने गरी लाग्ने बाक्लो कुहरोको बारेमा हो । यस्तो बाक्लो कुहरो तराई क्षेत्रमा पुस र माघ महिनाको बीचमा आउने गर्छ । यस्तो बाक्लो कुहरो भौगोलिकरूपले तराई क्षेत्रमा र प्राकृतिक मौसमको रूपमा कान्छो देखिन आएको कुरा तराई क्षेत्रका बुढापाकाहरूबाट थाहा हुन्छ ।

नेपालगञ्ज नेपालकै सबैभन्दा गर्मी सहर हो । तर, सन् २००३ मा मौसम तथा जलवायु विज्ञान विभागले गरेको अध्ययनअनुसार बाक्लो हुस्सुले ढाकेका दिनहरूमा नेपालगञ्ज दुर्गम पहाडी जिल्ला सदरमुकाम जुम्लाभन्दा चिसो थियो । जनवरी १९ मा जुम्लाको दिउँसोको तापक्रम २०.३ डिग्री सेन्टिग्रेड थियो जबकि त्यही दिन नेपालगञ्जको अधिकतम तापक्रम १०.४ डिग्री सेन्टिग्रेड थियो । २ हजार ३ सय ४० मिटरको उचाइमा रहेको जुम्लामा घाम लागिरहेको बेला नेपालगञ्जका रिक्साचालकहरू हुस्सु र जाडोका कारण कामिरहेका थिए ।

कुहरोको बारेमा आफ्नो अनुभव सुनाउँदै बाँके इन्द्रपुर गाविस वार्ड नं. ५ बन्जारे गाउँका ६७ वर्षीय छोटेलाल हरिजन भन्छन् 'धेरै दिनसम्म घाम नदेखिने गरी बाक्लो कुहरो लाग्ने गरेको यता १०/१२ वर्षदेखि हो । त्योभन्दा पहिले पनि कुहरो लाग्ने गर्दथ्यो, तर, १/२ दिन वा ३/४ दिनसम्म मात्र ।'

आजभन्दा ३०/३५ वर्ष पहिले लाग्ने कुहरोको बारेमा सम्भदै उनी भन्छन्, 'त्यसबेलाको मौसममा लाग्ने कुहरो बिहानैदेखि सुरु हुन्थ्यो र, दिउँसो १/२ बजेसम्ममा फाटिसकेर घाम लाग्थ्यो, जसले गर्दा बुढाबूढी, केटाकेटी, चौपाया पशु र खेतीमा ठुलो नोक्सानी हुँदैनथ्यो । तर, केही वर्षयता १ हप्ता देखि महिना दिनसम्म घाम नदेखिने गरी हुस्सु लाग्न थाल्यो ।' यसको कारण दिदै उनी अगाडी भन्छन् 'यो सबै वन विनासको परिणाम हो ।'

यसै गरी बर्दिया मैनापोखर गाविस वार्ड नं. ३ बस्ने ६५ वर्षीया भिखली थारु कुहरोको मौसम सम्भदै भन्छन् 'ती दिन अब नआउनु भन्दा भन्दै पनि आइहाल्छन् ।' त्यसबेला महिलाले भोग्नु पर्ने दुःख अफठोको फेहरिस्त यसरी बताउँछिन्, 'स्वास्तीमानिसहरूको आधा भन्दा बढी काम त पानी खेलाउँदै बिल्छ, जस्तै - पानी भर्नु, भाडा माफ्नु, खाना पकाउनु, मल गोबर फाल्नु, केटाकेटी हेर्नु यी सबै काममा पानीको बढी प्रयोग हुन्छ । उनी अगाडि थप्छिन् 'हामी जस्ता धेरै गरिबको लगाउने न्यानो कपडा, ओढ्ने र विच्छ्याउने कपडा हुँदैन । त्यसैको कारण अहिले मलाई बाथ र सास वढ्ने रोगले च्यापेको छ । साथै केटाकेटीहरूमा

निमोनिया र कोखा हान्ने रोग बढी लाग्छ र गाउामा केटकेटीहरू मर्ने गर्छन् ।'

अर्का एक अनुभवी बााके राप्ती नदी पूर्व फत्तेपुर गाविस वार्ड नं. ८ सिधनुवाका ७३ वर्षका चन्द्रलाल थारु आफ्नो अनुभव यसरी सुनाउछन्, 'त्यस्तो बाक्लो कुहिरो धेरै दिनसम्म लाग्ने वर्षमा तरकारी खेती र बालीनालीको उत्पादन एकदमै घट्छ र भएको वा बचेको कृषि उत्पादनको गुणस्तर राम्रो हुँदैन । चौपायाले त्यो बेला पर्याप्त पानी पिउन सक्दैनन् र, भिजेको चिसो पराल र घास कम खान्छन्, दुब्लाउछन् र केही चाँहि मरि पनि हाल्छन् । उनी पनि यस्तो मौसम हुनेको कारण वन जंगलको विनासले गर्दा हो भन्छन् ।

अनौपचारिक मजदुरीको क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिकहरू जस्तै- डाटा, माटो र सिमेन्टको काम गर्नेहरू, डाटाभट्टामा काम गर्नेहरू, गिट्टी कुट्नेहरूले अति जाडो सहन पर्नुको साथै दैनिक रोजगारीबाट समेत निकै प्रभावित हुन्छन् । यसैगरी होटेलमा काम गर्ने केटाकेटीहरू र घरेलु कामदारका रूपमा काम गर्ने केटाकेटीहरूको जीवन भन्ने कठिन स्थितिबाट गुज्नेको हुन्छ ।

प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धी सरकारको एक मात्र जिम्मेवार निकाय गृह मन्त्रालय अन्तर्गतको प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन समितिसँग शीतलहरबाट मर्नेहरूको रेकर्डसमेत छैन भन्दा जोसुकैलाई अनौठो लाग्छ । तर, यो यथार्थ हो । 'यसबारे थाहा पाउन पत्रपत्रिकाको समाचारमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ,' समितिका उपसचिव लेखनाथ पोखरेल भन्छन् 'यस वर्षदेखि हामीले प्रभावित जिल्लाहरूमा त्यहाँको प्रशासन कार्यालयसँग मृत्यु भएका र यसले पारेको क्षतिबारे विवरण पठाउन परिपत्र जारी गरेका छौं ।'

जाडोयाममा तराई भेगमा भय निम्त्याउने शीतलहर माघ महिनाको अन्त्यसँगै गुज्रिए पनि मर्नेहरूको संख्यामा भने वर्सेनी थप वृद्धि भएको छ । मर्नेहरूको संख्या जहिल्यै पनि अनुमानमा किटान हुने गरेको छ । यही अनुमानका आधारमा गत वर्ष शीतलहरबाट करीब ७० नेपालीको अकाल मृत्यु भएको छ भने यस वर्ष यो संख्या कम रहेको छ ।

तीन वर्ष अघि तराई क्षेत्रमा एक महिनासम्म शीतलहर छाएको थियो, जुन पाँच वर्षयता सबैभन्दा लामो समय अर्थात् एक महिनासम्म शीतलहर छाएको थियो, जसबाट व्यापक धनजनको क्षति भएको थियो ।

'त्यतिबेला प्रकाशित समाचारको आधारमा शीतलहरबाट त्यो वर्षमा १ सयभन्दा बढीको मृत्यु भएको थियो,' मौसम विज्ञान तथा पूर्वअनुमान महाशाखाका वरिष्ठ मौसमविद् केबी मानन्धर भन्छन् 'बाढीपहिरो मात्रै विपत्ति नभइ छोटै समय भए पनि प्रत्येक वर्ष आउने शीत लहर पनि प्राकृतिक प्रकोपको एउटा रूप हो, जसलाई कम आंकलन गर्न मिल्दैन ।'

हिउँद महिनामा दिउसोभरि नै कुहिरो तथा हुस्सु रहने, बाक्लो बादल लाग्ने, पश्चिमी हावा बिस्तारै चल्ने र तापक्रममा गिरावट आयो भने त्यसलाई शीतलहर मानिन्छ । मौसमविद् मानन्धर भन्छन् '२०६२ सालमा १५ दिनजति शीतलहर चल्यो ।' तर, यसपाला खासै ठूलो जनधनको क्षति नभएको बताइन्छ ।

हवाई क्षेत्र पनि यसबाट विशेष प्रभावित मानिन्छ । 'शीतलहरले निकै नै व्यवधान उत्पन्न गर्छ र, कतिपय अवस्थामा फ्लाईट नै रद्द गर्नु पर्ने हुन्छ,' वायु सेवा सञ्चालक संघका प्रथम उपाध्यक्ष विजय श्रेष्ठ भन्छन् 'यसबाट हवाई यात्रुहरू एकातिर मारमा पर्छन् भने प्लेन ग्राउन्डेड हुँदा आर्थिकरूपमा घाटा व्योहोर्नु पर्ने हुन्छ ।' उदाहरणका लागि यदि प्राकृतिक कारणले विराटनगरको रुटमा एक दिन मात्र हवाई उडान भएन भने भन्डै ७ सय यात्रु यसबाट प्रभावित हुन्छन् भने यसलाई आर्थिक रूपमा गणना गर्दा भन्डै २१लाख रुपैयाँ घाटा व्योहोर्नु पर्छ । श्रेष्ठ भन्छन् 'देशभरको आँकडा निकाल्ने हो भने यसको परिमाण धेरै नै पुग्छ ।'

जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाँकेका लेखापाल तेजबहादुर बमको अनुभवमा शीतलहरले गर्दा दुई

साताभन्दा लामो अवधिसम्म पनि उडान रद्द भएको छ। 'दुई वर्ष अघि काम विशेषले मेरो बभाङ जानु पर्ने थियो,' उनी भन्छन्, 'तर, शीतलहरका कारण १७ दिनसम्म हवाईजहाज नउड्दा म त्यहाँ जान पाइन।'।

यसले कृषिमा पनि प्रतिकूल असर पार्छ, जसबारे अनुमान पनि लगाउन सकिएको छैन। शीतलहरले तराई क्षेत्रमा प्रभाव पार्न थालेको त्यति धेरै भएको छैन। मौसमविद्का अनुसार शीतलहरको अति प्रभाव रहको ती क्षेत्रमा महसुस हुन थालेको धेरै भएको छैन। सन् १९९७/९८मा भन्डै एक महिना यसको प्रभाव परेको थियो। 'त्यसपछि यसले नियमितरूप लिएको छ,' मानन्धर भन्छन् 'यो प्राकृतिक विपत्तिको एउटा रूप हो, जसले मानवीय गतिविधमा प्रत्यक्ष असर पारेको छ।'

एक दशक अघिसम्म शीत लहरको लामो समयसम्म महसुस नगरेका तराईवासीको लागि यसले एउटा नियमित प्रकोपको रूप लिएको छ। 'ग्लोबल वार्मिङकै कारणले शीतलहर भएको हो भन्ने वैज्ञानिक तथ्य हामीसँग नभए पनि केही न केहीरूपमा त्यससँग यो जोडिएको छैन भन्ने कुरालाई नकार्न भने सकिदैन,' डा. मानन्धर भन्छन् 'यसमा बृहत्तर वैज्ञानिक अनुसन्धानको आवश्यकता छ।'

माथिका सम्पूर्ण परिस्थिति र अनुभवका आधारमा शीतलहरका कारण पर्न गएको दुस्प्रभावलाई मुख्यतः निम्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

१. सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्र

- केटाकेटीहरूको हेरचाह र स्वास्थ्य।
- बुढाबूढीहरूको हेरचाह र स्वास्थ्य।
- अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने मजदुरहरूको सामाजिक र खाद्य सुरक्षा।
- होटेल र घरेलु काम गर्ने केटाकेटीहरूको समग्र स्थिति।

२. आर्थिक उत्पादनको क्षेत्र

- कृषि उत्पादनमा ह्रास।
- पशुपंक्षी र यससँग सम्बन्धित व्यवसायमा दुस्प्रभाव।
- उत्पादन, सेवा र व्यवसायमा दुस्प्रभाव।

४.६ ज्यानमारा जाडो

भनिन्छ, बलियाबाङ्गा बाघलाई, बूढापाका माघलाई । तर, २०६२ माघ सुरु नहुँदै आएको शीतलहरले पुस नसकिँदै 'बाघ' बनेर तराई क्षेत्रमा बसोवास गर्ने बूढापाका र बालबालिकाको ज्यान लिएर गयो । पुस २३ गते रौतहटमा दुईजनाको ज्यान लिएको शीतलहरले तीन दिनभित्रै १६ जनाको मृत्यु भएको खबर छापाहरूमा आए ।

रौतहटको भलोहिया-१ निवासी ३५ वर्षीया बालाही देवी र गौरकी ८ वर्षीया आशाकुमारी साहको पुस २३ गते शीतलहरबाट कठ्याग्रिएर मृत्यु भएको थियो । करिब १० वर्षदेखि हरेक जाडो मौसममा असर देखाउन थालेको शीतलहरले बर्सेनि सयौं तराईवासीको ज्यान लिँदै आएको छ । पूर्वी, मध्य र पश्चिम तराई सबैतिर शीतलहरको असर उस्तै देखिन्छ ।

तराईमा शीतलहर चलेको बेला बाक्लो हुँदा राजमार्ग ढाकिने गरेकोले हरेक वर्ष दुर्घटना पनि बढ्छ । २०६२ पुस २५ गते बिहान बाक्लो हुँदा महेन्द्र राजमार्ग पूरै ढाकिएकोले इटहरीको बुढीखोला पुलमाथि ना २ ख ६७८० र ना २ ख ७९९९ नम्बरका बस एकअर्कासँग जुध्न पुगे । उक्त दुर्घटनामा सातजना घाइते भए । जाडोयाममा सडक दुर्घटनाको प्रमुख कारण शीतलहर भएको जानकारी ट्राफिक प्रहरीले दिएका छन् ।

पुस २६ गते बिहान पनि हुँदा कारण महेन्द्र राजमार्गको उर्लावारी सडक खण्डमा यस्तै दुर्घटना भयो । मे १ ख ८१२ र को १ ख १९६७ नम्बरका बस एकअर्कासँग जुध्दा आधा दर्जन यात्री घाइते भए । हुँदा राजमार्ग ढाकिदा विपरीत दिशाबाट आउँदै गरेको गाडीलाई चालकले राम्ररी देख्न सक्दैन । त्यसैले, यस्ता सडक दुर्घटना शीतलहर चलेको बेला भइरहन्छन् ।

तर, बर्सेनि यति धेरै धनजनको क्षति गर्दै आएको शीतलहरलाई सरकारले अबै समस्या नै मानेको देखाउँदैन । जाडोबाट बुढापाका र बालबालिका मर्नुलाई स्वभाविक मान्दै आएको सरकारले शीतलहरको असर कम गर्न र आर्थिक रूपले विपन्न तराईवासीलाई मर्नबाट जोगाउन ध्यान दिएको छैन ।

हुन त शीतलहर एउटा प्राकृतिक विपत्ति नै हो । भारत र बंगलादेशतिर जाडोयाममा निःशुल्क दाउरा र कम्बल बाँडेर गरिब जनतालाई बचाउने प्रयास सरकारी स्तरबाटै हुँदै आएको छ । तर, नेपालमा बाँस र खरका जाडो नछल्ने घरमा बस्ने, न्यानो लुगा लाउने क्षमता नभएका विपन्न तराईवासी बर्सेनि सयौंको संख्यामा मर्दा पनि सरकारले त्यसतर्फ ध्यान दिएको पाइँदैन ।

शीतलहर चलेको बेला मानिसले निकै जाडो अनुभव गर्छन् । यसबेला अधिकतम र न्यूनतम तापक्रमबीचको अन्तर एकदमै कम हुन्छ । जस्तै, कुनै ठाउँको तापक्रम बिहान १० डिग्री सेल्सियस छ भने चर्को घाम लाग्नुपर्ने दिउँसोको समयमा पनि त्यो १४ वा १५ डिग्री सेल्सियसभन्दा माथि उक्लिन सक्दैन । 'अधिकतम र न्यूनतम तापक्रमको अन्तर कम हुँदा मानिसलाई निकै जाडो हुन्छ', मेटिरियोलोजिष्ट रामबाबु दाहाल भन्छन्, 'यसैले शीतलहर चलेको बेला बुढाबूढी र केटाकेटी मर्छन् ।'

शीतलहरले कठ्याग्रिदा मानिसको शरीरको तापक्रम ३५ डिग्री सेल्सियसभन्दा तल झर्छ, जसलाई चिकित्सकहरू 'हाइपोथर्मिया' भन्छन् । शीतलहरसँगै बढ्ने जाडोका कारण अहिले निमोनियाको प्रकोप पनि फैलिएको छ । सुनसरीमा मात्रै निमोनियाबाट दुई नवजात शिशुको मृत्यु भइसकेको छ ।

निमोनियाका कारण जिल्ला अस्पताल, सुनसरीमा प्रत्येक जाडो मौसममा १८ देखि २० हजार बालबालिका भर्ना हुने गरेको वरिष्ठ अहेव हरिदेव ठाकुर बताउँछन् ।

शीतलहरबाट खासगरी मुसहर, उराँव, भाँगड, चमार र डोमजस्ता तराईका दलित जाति प्रभावित छन् । किनभने, उनीहरू गरिब हुन्छन् र, शीतलहरको असरबाट बच्न न्यानो लुगाको जोहो गर्न

सकदैनन् । उनीहरूको घर पनि निकै जीर्ण र कमजोर हुन्छ । बाँसको टाटीले बारेको, माटोले लिपेको र खरले छाएको घरमा ठोकै हुँदैन । भित्तामा लिपिएको माटो उष्णकाल बनेका छिद्रहरूबाट सिरेटो स्वातै भित्रै पस्छ ।

‘घरमा ढोका लाउन र भित्ता बलियो बनाउन सकेमात्रै पनि शीतलहरको असरलाई केही हदसम्म कम गर्न सकिन्छ’ आँखीभ्यालका संयोजक डा. भूपेन्द्र नेपाली भन्छन् । वीपी प्रतिष्ठान, धरानका चिकित्सक र विद्यार्थीको संस्था आँखीभ्यालले २०६२ सालको जाडोमा सुनसरीको दक्षिणी गाविस सत्तेरभोराका ७५ परिवार शीतलहर प्रभावित गाउँलेलाई कम्बल र कपडा बाँडेको थियो ।

तर, यस्तो काम थोरै संस्थाले मात्रै गर्दै आएका छन् । सरकारी स्तरबाट त तराईका विपन्न समुदायलाई शीतलहरबाट जोगाउन सिन्को भाँच्ने कामसमेत भएको छैन भन्दा पनि फरक पर्दैन । यसैले, शीतलहरबाट मर्ने गाउँलेको तथ्यांक पनि सरकारका कुनै पनि निकायसँग उपलब्ध छैन ।

जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, सुनसरीका प्रमुख डा. ब्रजकिशोर ठाकुरका अनुसार शीतलहरबाट मर्नेहरूमध्ये धेरै यति गरिब हुन्छन् कि उनीहरू उपचारका लागि अस्पताल धाउने आँट नै गर्दैनन् । ‘धेरै मान्छे अस्पताल नआई मर्छन्’ डा. ठाकुर भन्छन्, ‘यसैले हामीसँग यसको तथ्याङ्क छैन ।’ तर, जिल्ला अस्पतालले निमोनियाको तथ्यांक भने राख्ने गर्छ ।

वरिष्ठ अहेव हरिदेव ठाकुरका अनुसार, बर्सेनि जाडोयाममा महामारीकै रूपमा फैलिने निमोनियाबाट ग्रस्त करिब १८ देखि २० हजार रोगी उपचारका लागि जिल्ला अस्पताल आउने गर्छन् । यसमा सबैभन्दा बढी बालबालिका हुने गरेका छन् । गत वर्ष उपचारका लागि जिल्ला अस्पताल ल्याउँदा ल्याउँदै सुनसरीको दक्षिणी भेगका २ नवजात शिशुको निमोनियाबाट मृत्यु भएको थियो ।

शीतलहरबाट मर्नेको तथ्यांक राख्न नसकिए पनि प्रत्येक वर्ष लगभग सय जना मानिस यसैको कारणले मृत्युको मुखमा पुग्दै आएको अनुमान लाउन सकिन्छ । २०६२ सालको पुस अन्तिम सातासम्म तराईका विभिन्न जिल्लामा १६ जनाको मृत्यु भएको थियो, जसमा महिला, बालबालिका र बूढापाका बढी छन् ।

गत साल शीतलहरले सबैभन्दा पहिले रौतहटमा दुई जनाको ज्यान लियो । पुस २३ गते गौर नगरपालिका निवासी ८ वर्षीया आशाकुमारी साहको मृत्यु भएकै दिन रौतहटकै भलोहिया-१ बस्ने ३५ वर्षीया बालाही देवीको पनि प्राण गयो । त्यसको एक साताभित्रै शीतलहरबाट मर्नेहरूको सङ्ख्या १६ पुग्यो । महोत्तरीमा मात्रै ७ जनाको ज्यान गयो ।

त्यसो त, चिकित्सकहरू शीतलहरलाई मृत्युको खास कारण मान्दैनन् । उनीहरू जाडो वा गर्मीले मान्छे मर्नुलाई अस्वाभाविक मान्छन् । किनभने, अत्यधिक जाडो वा गर्मी ‘देखिएको कारण’ भए पनि भित्री कारण अर्कै हुनसक्ने उनीहरूको तर्क छ । जस्तो, गत वर्ष पुसको अन्तिम साता शीतलहरबाट मरेका १६ जनामध्ये १४ जना ६० वर्षभन्दा माथिका थिए र उनीहरूलाई कुनै भित्री रोग हुनसक्छ । ‘जाडोले त्यो रोग बल्किन्छ, वा बढ्छ, अनि शीतलहरले मरेकोजस्तो देखिन्छ’ डा. ब्रजकिशोर ठाकुर भन्छन्, ‘जेहोस, शीतलहर मृत्युको कारण उत्पन्न गर्ने कारण चाहिँ बन्छ ।’

डा. ठाकुरको भनाइलाई इटहरीको एउटा घटनाले पुष्टि गर्छ । २०६१ साल माघ महिनाको जाडोमा इटहरी-७, टेङ्गा टोली बस्ने १० वर्षीय दिपक सदाको मृत्यु भयो । भण्डै एक महिनादेखि कमलपित्त (जण्डिस)ले थलिएका दिपकलाई उनका बाबुआमाले शीतलहर चलेको विहानको समयमा चीसो पानीले नुहाइदिए । केही क्षणमै उनको शरीर कक्रिन थाल्यो र श्वासप्रश्वास ठप्प भयो ।

उष्ण नेपाल, इटहरीका फिल्ड संयोजक सीता सन्ध्या राईका अनुसार, मुसहर समुदायमा जण्डिस

लागेको मान्छेलाई 'बासी पानी'ले नुहाइदियो भने रोग निको हुन्छ भन्ने भ्रम रहेछ। त्यसैले, दीपकका बाबुआमाले उनलाई अघिल्लो साँझ थापेको पानीले नुहाइदिए। इटहरी-दस्थित जनता माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा २मा पढ्दै गरेका दीपकको जण्डिसले कमजोर बनाइसकेको शरीरले चीसो पानी र शीतलहरको कहर थेग्न सकेन।

शीतलहर चलेको बेला भर्खर जन्मिएका बच्चाको ज्यान खतरामा पर्ने गरेको उष्का नेपालकी फिल्ड संयोजक राई बताउँछिन्। उनी भन्छिन्, 'हामीले काम गर्ने मुसहर बस्तीमा शीतलहरका कारण थुप्रै नवजात शिशु मरेका छन्।' उनी मुसहर बस्तीका महिलाहरूलाई शीतलहर चलेको बेला आफ्ना नवजात शिशुलाई न्यानो कपडामा गुटुमुटु पारेर राख्न, नभए आफ्नै शरीरको तातो दिन सल्लाह दिनुपर्ने बताउँछिन्।

फिल्ड संयोजक राईका अनुसार सन् २००२देखि उष्का नेपालले नगरपालिका, उद्योग वाणिज्य संघ र रेडक्रससँग समन्वय गरी शीतलहर प्रभावित गाउँलेलाई कम्बल, कपडा बाँड्दै आएको छ। 'पहिलो वर्ष हामी आफैले ३० थान कम्बल बाँड्यौं' राई भन्छिन्, 'अर्को वर्षदेखि अरुको सहयोग लिएर कपडा बाँड्न थाल्यौं।' तर, यसरी बाँडिने कम्बल, कपडा शीतलहर प्रभावित गाउँलेको समस्यासँग तुलना गर्दा 'हात्तीको मुखमा जिरा' सावित हुने उनी बताउँछिन्।

हुन त जाडो नेपालको हिमाली भेगमा पनि हुन्छ। तर, हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने मानिसको जीवनशैली जाडोसँग जुध्नेखालकै हुन्छ। उनीहरू बाक्लो लुगा, पञ्जा, जुत्ता र कान छोप्ने टोपी लाउँछन्। उनीहरूको बस्ने घर पनि सुरक्षित हुन्छ।

यसको ठीक विपरीत मधेसका मानिसको रहनसहन जाडोसँग हैन, गर्मीसँग जुध्ने खालको हुन्छ। उनीहरू गर्मीबाट बच्न प्रायःजसो सुतीको पातलो कपडा प्रयोग गर्छन्। जुत्ता र कान छोप्ने टोपी लाउने बानी उनीहरूको हुँदैन। तर, केही वर्षयता हिउँद याममा शीतलहर चल्ने र त्यसको प्रभावले अचाक्की जाडो बढ्ने क्रम सुरु भएपछि मधेसका मानिसहरू यस्तो प्राकृतिको प्रकोप बुझ्न नसकेर हैरान छन्।

४.७ नयाँ प्रकोप

प्रत्येक हिउँद याममा तराईका गरिब, दलित समुदायका बालबालिका, बूढापाका र कमजोर स्वास्थ्य भएका मानिसको ज्यान लिँदै र बालीनालीलाई क्षति पुऱ्याउँदै आएको शीतलहर धेरै वर्ष पुरानो समस्या भने हैन। केही वर्षयता मात्रै यसरी तराईमा शीतलहर चल्न थालेको हो।

मेटेरियोलोजिस्ट रामबाबु दाहालको मूलघर विराटनगर हो। उनी २५ वर्षदेखि धरानको कोशी वेसिनमा कार्यरत छन्। 'धरानमा बस्न थालेको धेरै वर्षसम्म पनि मैले शीतलहरको बारेमा थाहा पाएको थिइन' दाहाल भन्छन्, '२०५० सालतिर मात्रै यसको अनुभव गर्न थालेको हुँ।' त्यसयता शीतलहरको प्रकोप प्रत्येक हिउँदयाममा बढ्दै गएको अनुभव उनको छ।

आखिर के हो त यो शीतलहर ? मेटेरियोलोजिस्ट दाहालकै शब्दमा शीतलहर एकप्रकारको बाक्लो हुस्सु नै हो। तर, यो रैथाने हुस्सु चाहिँ हैन। रैथाने हुस्सु यहीको तापक्रमका कारण उत्पन्न हुने हो। तर, शीतलहर अफगानिस्तान, पाकिस्तान र उत्तर भारत हुँदै पश्चिम नेपालबाट आउँछ। 'शीतलहर हिँड्ने एउटा बाटो नै हुन्छ' दाहाल भन्छन्।

यसरी एउटा निश्चित बाटो भएर शीतलहरको रूपमा आउने हुस्सु लामो समय नेपालको तराई क्षेत्रमा बस्छ। शीतलहरले पश्चिममा भारतको पञ्जाबदेखि नेपाल हुँदै पूर्वमा बंगलादेशसम्मको १ हजार ५ सय किलोमिटर क्षेत्र प्रभावित पार्छ। यस्तै, उत्तर-दक्षिण २ सयदेखि ३ सय किलोमिटर क्षेत्र

ढाक्ने गर्छ। यो भनेको नेपालको चुरे र महाभारत क्षेत्रभन्दा मुन्तिरको समथर भूभाग हो।

अरेबियन सागरबाट तातो हावा नआइञ्जेल हुस्सु हट्दैन र यसो हुन कम्तीमा एक महिना लाग्छ। नेपालको मौसम विज्ञानको इतिहासमा सबैभन्दा लामो समय हुस्सु लागेको २०५९ सालको हिउँदमा हो। जल तथा मौसम विज्ञान विभागका लागि इन्भायरोमेन्ट एन्ड रिसोर्स मेनेजमेन्ट कन्सल्ट्यान्टले तयार गरेको एक प्रतिवेदनका अनुसार, २०५९ सालको पुस ११ देखि माघ १३ गतेसम्म हुस्सु लागेको थियो। यसअघि, २०५४ सालमा मङ्सिर ३० देखि माघ २ गतेसम्म हुस्सु लागेको थियो।

हुस्सु बादल र कृहिरोभन्दा फरक खालको हुन्छ। कृहिरो सुख्खा र गतिशील हुन्छ। सुख्खा कृहिरो दौडिएर केही समयभित्रै निकै टाढा पुग्ने भएकोले त्यसबाट मानिसले खासै समस्या भोग्नुपर्दैन। यस्तै, बादल भूइँभन्दा धेरै माथि हुन्छ र पानी परेर घाम लाग्नासाथ यो हटेर जान्छ।

तर, हुस्सु समुद्र सतहबाट १ हजार मिटरभन्दा तल्लो भागमा बाक्लोसँग ढसमस्स भई बस्छ। हुस्सुमा पानीका स-साना कण मिसिएको हुन्छ। र, हुस्सु लागेको बेला शीत पर्छ। यसैले, मानिसले ज्यादै जाडो अनुभव गर्छन्। यो नै शीतलहरको अवस्था हो।

शीतलहर चलेको बेला अधिकतम र न्यूनतम तापक्रमबीचको अन्तर एकदमै कम हुन्छ। जस्तै, कुनै ठाउँको तापक्रम बिहान १० डिग्री सेल्सियस छ भने चर्को घाम लाग्नुपर्ने दिउँसोको समयमा पनि त्यो १४ वा १५ डिग्री सेल्सियसभन्दा माथि उक्लिन सक्दैन। २०५९ सालको पुस २० गते शीतलहर चलेको ठाउँ जनकपुरको न्यूनतम र अधिकतम तापक्रमबीच २ दशमलव ३ डिग्रीमात्रै अन्तर थियो, जबकि शीतलहर नचलेको दिपायलमा यस्तो अन्तर २२ डिग्री थियो।

शीतलहरले कठ्याग्रिदा मानिसको शरीरको तापक्रम ३५ डिग्री सेल्सियसभन्दा तल झर्छ, जसलाई चिकित्सकहरू 'हाइपोथर्मिया' भन्छन्। 'हाइपोथर्मिया'ले दम र श्वासप्रश्वाससँग सम्बन्धित अन्य रोग लागेका मानिसलाई छिट्टै प्रभावित पार्छ। यसैले, शीतलहरले 'ज्यानमारा जाडो'को रूपमा नयाँ परिचय पाउन थालेको छ।

४.८ नगदेबाली नासिए

नेपालमा केही वर्षयता हिउँदयाममा गहुँ वा अन्य बालीको सट्टा तरकारीखेती गर्न थालिएको छ। सरकारले नै तरकारीखेती जस्तो छिट्टै आम्दानी हुने बालीका लागि किसानहरूलाई प्रेरित गरिरहेको छ। तर, जमिनको बदलिँदो अवस्था र चिसोले बालीनालीमा पर्ने असरलाई सरकारले विश्लेषण गरेको छैन। तरकारीखेतीले जमिनको ८० प्रतिशतभन्दा बढी आर्द्रता ५ घन्टाभन्दा बढी खप्न सक्दैन।

नेपालमा केही वर्षयता हिउँदयाममा गहुँ वा अन्य बालीको सट्टा तरकारीखेती गर्न थालिएको छ। सरकारले नै तरकारीखेती जस्तो छिट्टै आम्दानी हुने बालीका लागि किसानहरूलाई प्रेरित गरिरहेको छ। तर, जमिनको बदलिँदो अवस्था र चिसोले बालीनालीमा पर्ने असरलाई सरकारले विश्लेषण गरेको छैन। तरकारीखेतीले जमिनको ८० प्रतिशतभन्दा बढी आर्द्रता ५ घन्टाभन्दा बढी खप्न सक्दैन। तर, गहुँ वा तोरीजस्ता बालीले चिसोको कठोरता तरकारीबालीभन्दा बढी सहन सक्छन्। यसले गर्दा चिसो वा शीतलहरका कारण किसानहरूले घाटा खानुपर्ने अवस्था गहुँबालीमा कम आउँछ, तरकारीबालीमा भन्दा।

यसले नगदेबालीमा आकर्षित भएका कृषकले चिसो वा शीतलहरका कारण चर्को घाटा खानुपर्ने अवस्था छ। तरकारी खेतीमा ख्याती कमाएका तराईका प्रमुख जिल्लाहरू बाँके, चितवन, बारा, सर्लाही, सुनसरी, भापाका कृषक अत्यधिक रूपमा शीतलहरले प्रभावित भएका छन्।

सम्बन्धित जिल्लाका कृषि विकास कार्यालयले शीतलहरले तरकारी खेतीमा प्रतिकूल असर पारेको

वताए। तर उनीहरू कसैले पनि तथ्याङ्क भने प्रस्तुत गर्न सकेनन्। उत्पादनको नै सही तथ्याङ्क नभइरहेको अवस्थामा घाटाको मात्र छुट्टै हिसाब किताब गर्नु धेरै कठिन हुने उनीहरूको तर्क छ। चितवन, बाँके र सुनसरीका कृषि विकास कार्यालयका अधिकारीहरूको भनाईबाट शीतलहरले तरकारीखेतीलाई कति असर गर्छ भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ।

खडेरी र अतिवृष्टिबाट सालिन्दा सताइँदै आएका तराईका किसानको गहुँ, आलु, तेलहन र दलहन बालीलाई शीतलहरले क्षति पुऱ्याउँछ। तरकारीका अलावा मसुरी र तोरीजस्ता दलहन, तेलहन बाली र आलुलाई यस वर्षपनि शीतलहरले क्षति पुऱ्यायो। 'शीतलहरबाट आलु, मसुरी र तोरीमा डढुवा रोग फैलिएकाले उत्पादनमा प्रतिकुल असर परेको छ', कृषि विकास कार्यालय, सुनसरीका बाली विकास सहायक सुनिल सिंह भन्छन्।

साना किसान र थोरै खेतीपाती गरेर बस्ने मानिसहरूले बढिरहेको हुस्सु र ठण्डीका कारण एकदमै समस्या व्यहोरिरहेका छन्। जिल्ला कृषि विकास कार्यालय बाँकेका वागवानी विकास अधिकृत गिरिशकुमार मिश्रका अनुसार शीतलहरले नगदेबालीको रूपमा प्रख्यात टमाटर र आलुलाई सखाप पार्ने गरेको पाइएको छ।

पोहोर साल भण्डै एक महिना शीतलहर पऱ्यो र, यसले आलु र टमाटर खेती नाश गऱ्यो। शीतलहरको बेला आलु र टमाटरमा 'डढुवा रोग' लाग्छ। धेरै दिन घाम नलाग्दा यो रोग देखिन्छ। यसले आक्रमण गरेपछि रोग नियन्त्रण गर्न गाह्रो पनि छ। यदि शीतलहर देखियो भने रोग विरुद्ध विषादी हाल्न किसानलाई जानकारी दिनु पर्छ र सम्भव भएसम्म हामीले 'डढुवा रोग' लाग्न नदिन औषधिको प्रयोग गर्न प्रचारप्रसार गर्ने गरेका छौं। त्यसैगरी शीतलहरले हिउादे बाली जस्तै मसुरो र तोरीको उत्पादनमा पनि पुऱै ह्रास लऱ्याउँछ। शीतलहरले खाद्य सुरक्षामा पनि प्रभाव पार्ने गरेको छ।

तरकारी खेतीमा अग्रणी चितवन जिल्लामा शीतलहरले करोडौंको तरकारी सखाप पार्ने गरेको जानकारी कृषि विकास कार्यालय भरतपुरका वागवानी विकास अधिकृत राजेन्द्रनाथ अधिकारीले दिए। २ वर्ष अघिको शीतलहरले उत्पादनमा ५० प्रतिशत ह्रास लऱ्याएको स्मरण गर्दै अधिकारी भन्छन्- '२०६० सालको हिउँदमा आलु र अन्य तरकारी गरेर ३५ हजार नष्ट भएको हाम्रो अनुमान छ।'

२०६२ साल हिउँदमा चितवनमा आलु २५ हजार र अन्य हिउँदे तरकारी ४८ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भएको थियो। नगदेबालीको रूपमा परिचित तरकारी यसरी विनाश भएमा यसले किसानहरूलाई स्वतः नोक्सान पारिहाल्छ।

चितवनमा तरकारीसँग सम्बन्धित ७ वटा सहकारी स्थापना भएका छन्। शीतलहर परेको बेला तरकारीमा रोगहरू देखा पर्छन्। तरकारीमा एक किसिमको ढुसी लाग्ने गर्छ र, यसबाट विशेष गरी टमाटर र आलुलाई बढी असर गर्दछ। शीतलहरले तोरीलाई पनि नाश गर्छ।

५. सञ्चार माध्यममा शीतलहर

शीतलहरका बारेमा सर्वाधिक चासो सञ्चारक्षेत्रले नै देखाएको छ। शीतलहर पीडित फाट्टफुट्ट रूपमा पाएको न्यूनतम सहयोगमा सञ्चारमाध्यमले नै उत्प्रेरकको भूमिका निभाएको पाइएको छ। शीतलहरलगाय प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनको अख्तियारी पाएको सरकारी निकाय र मानवीय सहयोग गर्ने उद्देश्यले संचालित गैरसरकारी संस्थाका पदाधिकारीको ध्यान सञ्चार माध्यममा समाचार प्रकाशित भएपछि मात्र जाने गरेको उनीहरूसँगको कुराकानीको क्रममा पुष्टि भएको छ।

नेपाल रेडक्रस सोसाइटी बाराका उदय नेपालका अनुसार उनीहरूका लागि शीतलहरको घटनाको

प्राथमिक स्रोत सञ्चार माध्यम हो । 'पत्रपत्रिकामा खबर आएपछि हामी घटनास्थलमा पुगेर सक्दो सहयोग गर्ने गरेका छौं ।' स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरका पत्रपत्रिकामा पूर्णरूपमा निर्भर पर्नुपर्ने बताउँदै सम्बन्धित सरकारी निकायलाई सूचनाको पहुँच शून्य भएको आरोप लगाए ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय सर्लाहीका प्रशासकीय अधिकृत टेकराज ज्ञवालीको भनाइले सरकारी निकाय पनि सञ्चार माध्यममै पूर्ण रूपमा भर परेको प्रमाणित हुन्छ । 'शीतलहर तराईको गम्भीर समस्या हो । तर, घटनाको खोजविन वा रेकर्ड राख्ने चलनसम्म छैन ।' ज्ञवाली भन्छन्, 'यसबारे हामी पनि मिडियाबाट थाहा पाउँछौं ।'

अन्य क्षेत्र जस्तै सहरिया र धनी वर्गबाट प्रभावित हुने हुँदा शीतलहर पीडित ग्रामीण र गरिब जनतासम्म सञ्चार माध्यमको पर्याप्त पहुँच भने पुग्न सकेको छैन । सम्बन्धित गाउँघरबाट कुनै सूचना नै प्राप्त नहुने हुँदा पनि यस्तो अवस्था आएको देखिन्छ । 'घटनाका बारेमा कसैले जानकारी दिनेबित्तिकै हामी हाम्फालेर स्थलमा पुगिहाल्छौं । सर्लाहीका अगुवा पत्रकार अमन कोइराला भन्छन्, 'थाहा पाइएन भने हाम्रो के को दोष ।'

सञ्चार माध्यमहरूले यसबारे जानकारी दिने गरे पनि यसको सामाजिक र वैज्ञानिक असरलाई जोडेर यो समस्यालाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेमा थप उपलब्धीमूलक हुने विश्वास लिन सकिन्छ । हुस्सु र शीतलहरले सहरी क्षेत्रलाई पनि प्रभावित गरेको छ । तर, यो गरिबहरूलाई पार्ने असरहरूभन्दा नितान्त फरक हुन्छ ।

समाचारलाई गहन बनाउने भन्दा पनि प्राथमिक ध्यान मात्र तान्न सके उपलब्धि मान्नु पर्ने अवस्था अहिले छ । महोत्तरीका पत्रकार रविन्द्र उप्रेतीका अनुसार मृत्युको खबरले समेत संवेदना नजगाउने अवस्था सिर्जना भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा सञ्चारकर्मीहरू 'ब्रेकिङ न्यूज' कै बढी प्यासी भएका छन् । शीतलहरले निम्त्याएको घटनाको ताजा खबरले पीडितहरूको उद्धार भएका घटना थुप्रै छन् ।

शीतलहरका कारणले मरेको वा अन्य भन्ने विषय जटिल भएको सञ्चारकर्मीहरूको अनुभव छ । हिउँदका दुई महिना हुने शतप्रतिशत मृत्यु शीतलहरका कारण नभए पनि केटाकेटी वा बुढापाका अकालमा मार्ने घटना शीतलहर बनेको पक्कै हो । शीतलहरका सम्बन्धमा कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिकमा केहि वर्षयता प्रकाशित केही समाचारले सञ्चार माध्यमले गम्भीर चासो देखाएको प्रस्ट हुन्छ ।

शीतलहरको प्रकोप

यस हिउँदमा शीतलहरले चार दर्जनभन्दा बढीको ज्यान लिइसकेको छ । शीतलहर अभै शान्त भइसकेको छैन । बर्सेनी तराई क्षेत्रमा शीतलहरले ज्यान लिने गरेको छ । चिसोको कारण ज्यान गुमाउनेहरूमा अधिकांश वृद्धवृद्धाहरू र बालबालिका हुन्छन् । तिनमा पनि गरिब परिवारका सदस्यहरूनै मूलतः शीतलहरको प्रकोपमा पर्ने गरेको पाइन्छ । यस वर्षको शीतलहरको प्रकोप मध्य तथा पूर्वी तराईमा बढी परेको भए पनि नेपालको सिंगो तराई क्षेत्रनै शीतलहरको चपेटाबाट मुक्त छैन । कयौं व्यक्तिहरू यसको शिकार बन्न सक्ने सम्भावना यथावत नै छ । यसैले शीतलहरको समस्यालाई राज्यले विशेष रूपमा लिनुपर्ने आवश्यकता छ यसपल्ट । अन्यथा सामान्य तथा निमुखा गरिब जनताको चासोको विषय भएकाले सरकारले मात्र होइन, राजनीतिक दल र गैरसरकारी सामाजिक संस्थाहरूले पनि शीतलहरको प्रकोपलाई सहज र सामान्य रूपमा लिएनन् भन्ने सही आरोपबाट उनीहरू मुक्त हुने छैनन् ।

मौसममा हुने परिवर्तनले जनजीवन प्रभावित हुन्छ । मौसमी परिवर्तन छेक्न वा टार्न

सकिन्छ । तर, जनजीवनमाथि मौसमको प्रभावलाई नियन्त्रण गर्न या न्यून तुल्याउन भने सकिन्छ । तराईमा शीतलहर आउने पूर्वानुमान गर्न विज्ञान र प्रविधिमा भएको उन्नतिले सम्भव बनाइसकेको छ । त्यसो त प्रकोपबाट हुने क्षतिबारे सरकारले समयमा समीक्षा गरी आवश्यक उपाय लिन पनि विज्ञान र प्रविधिले सहज तुल्याएको छ । सरकारले संवेदनशीलताकासाथ आवश्यक उपाय अपनाएमा कयौं बालबालिका र वृद्धवृद्धाहरू अकाल मृत्युको गाँस बन्नबाट रोकिने छन् । तर, राज्यका तर्फबाट न शीतलहरको पूर्वानुमानको जानकारी गराउने कुनै प्रयास भएको देखिएको छ न त प्रकोपबाट जोगाउने नै कुनै प्रयत्न । मौसमको भविष्यवाणी र उद्घोषणलाई औपचारिकतामा सीमित राखिनु हुँदैन । सरकार वा अन्य निकायले यसलाई आवश्यक गम्भीरताका साथ लिनु आवश्यक छ ।

तराईमा शीतलहरले मात्र होइन, चर्को गर्मीले पनि बर्सेनी दर्जनौ मान्छेको ज्यान अकालमा लिने गरेको छ । स्थानीयस्तरमा यस्ता प्रकोपहरूबाट जोगाउने उपाय सञ्चालन गर्नु बढी प्रभावकारी तथा कम खर्चिलो हुनेछ । यस्ता गतिविधिहरूमा स्थानीय सरकारहरूलाई समेत संलग्न गराउन सकेमा कार्यान्वयन ज्यादा प्रभावकारी हुनेछ । सरकारले तदारूकता देखाउन सकेमा यही वर्ष पनि शीतलहरको प्रकोपबाट अकालमा ज्यान गुमाउनेहरूलाई केही हदसम्म बचाउन सकिनेछ । साथै गर्मीको प्रकोपबाट जोगाउने योजना पनि अहिलेदेखि नै बनाउनु उचित हुनेछ । जाडो र गर्मीको प्रकोपमा परी ज्यान गुमाउनेहरूको संख्या नेपालमा मात्र होइन, केही अपवादबाहेक दक्षिण एसिया भरि नै छ । तर गरिबी उन्मूलन तथा न्यूनीकरण तथा आधारभूत आवश्यकता वितरण जस्ता सरकारका प्राथमिक कार्यक्रमसँगसमेत यो मामिला प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको हुँदा सरकारको गम्भीरता अपेक्षित छ ।

सम्पादकीय (कान्तिपुर दैनिक २०५९ माघ)

मुक्त कर्मैया शिविरमा निमोनिया प्रकोप तीव्र

थप बालबालिका र वृद्धहरूको मृत्यु

गुलरिया, ५ माघ, २०५९

तराई क्षेत्रमा लागेका बाक्लो हुस्सु र कुहिरोसँगै चलेको शीतलहरका कारण बर्दियाका सबै कर्मैया बस्तीका बालबालिका निमोनियाग्रस्त भएका छन् । हालसम्म अस्पताल नपुऱ्याइएका यी बालबालिकामध्ये केहीको मृत्युसमेत भइसकेको छ । उनीहरूले आर्थिक अभावका कारण बालबालिकाको स्वास्थ्य परीक्षणसम्म गराउन पाएका छैनन् । हालसम्म बर्दियाका मुक्त, कर्मैया शिविरकै मात्र २५ देखि ३० बालबालिकाको निमोनिया र रुघाखोकी जस्ता रोगबाट मृत्यु भइसकेको कर्मैयासँग सम्बन्धित संस्थाले जनाएका छन् ।

जिल्ला अस्पतालले यसको कुनै रेकर्ड नरहेको जनाएको छ । अस्पतालले विभिन्न कर्मैया शिविरमा ठूलो संख्यामा बालबालिका हताहत नभएको भन्दै त्यस सम्बन्धी समाचारको खन्डनसमेत गरेको छ । सदरमुकाम गुलरियामा कर्मैया आन्दोलनमा भाग लिन विभिन्न कर्मैया शिविरबाट आएका मुक्त कर्मैयाहरूले आफ्ना थुप्रै बालबालिका चिसोका कारण निमोनिया र रुघाखोकीबाट मृत्यु भइसकेको बताए ।

मगारगढी मुक्त कर्मैया शिविरका ठाकुरप्रसाद चौधरीले शनिबारमात्रै आफ्नो एक वर्षे छोराको उपचार नपाई निमोनियाका कारण मृत्यु भएको बताए । कठ्याग्निदो चिसोको बेलामा पनि एकसरो कम्बल ओढेर दिनरात काट्न बाध्य कर्मैयाहरूको जीवन मुस्किलले चलिरहेको बताउँदै राधाकृष्ण जनसेवा केन्द्रका अध्यक्ष दिनेशप्रसाद श्रेष्ठले 'वर्तमान अवस्थामा मुक्त कर्मैया शिविरमा केटाकेटी हताहत भएको खबर साँचो भएको' बताउनु भयो । उहाँले अगाडि समाचार पढेरभन्दा पनि कर्मैया

शिविरमा गएर स्थिति अवलोकन गर्न पनि सबैलाई आग्रह गर्नुभयो ।

यतिका संख्यामा चिसोका कारण कमैया शिविरमा बालबालिका प्रभावित हुँदा पनि आफूलाई केही पनि थाहा नभएको प्रमुख जिल्ला अधिकारी आनन्दराज पोखरेलले बताउनु भयो ।

अस्पतालमा पनि दैनिक ५० देखि ६०को संख्यामा निमोनियाग्रस्त बालबालिका उपचारका लागि आउने गरेको जिल्ला अस्पतालले जनाएको छ । जिल्ला अस्पतालका प्रमुख डा. प्रमोद रेग्मी अस्पताल आउने सबै कमैया नहुने बताउनु भयो ।

धनगढीस्थित समाचारदाताका अनुसार शीतलहरका कारण गेरा गाविसस्थित श्रीलंका शिविरमा दुई मुक्त कमैयाका बालबालिकाको कठ्याग्रिएर मृत्यु भएको छ ।

ब्याकवार्ड सोसाईटी एजुकेशन (बेस)का अनुसार यसअघि मालाखेतीको दमौरा शिविरमा ५ जना वृद्ध कमैयाको मृत्यु भइसकेको छ ।

महोत्तरीस्थित सामाचारदाताका अनुसार शीतलहर र अत्यधिक चिसोका कारण दुई अलग गाउँका एक नवजात शिशु तथा एक वृद्धको शनिवार साँझ मृत्यु भएको छ । श्रीपुर गाविसका हरियादवकी नाम समेत राखि नसकेको नवजात बालिकाको कठ्याग्रिएर मृत्यु भएको उनको पारिवारिक स्रोतले जनाएको छ ।

त्यस्तै, सदरमुकामदेखि करिब ६० किमी टाढा रहेको जिल्लाको सुदूर-उत्तरी गाविस खयरमारा-६का ६० वर्षीय वृद्ध रौंदी मियाँको जाडो लागेर मृत्यु भएको छ । स्थानीय बासिन्दाका अनुसार शीतलहरको बेला बाखा चराएर साँझ घर फर्केका मियाँ अत्यन्त कठ्याग्रिएकाले बेहोस भइ ढलेको केही बेरमै उनको मृत्यु भएको थियो ।

पुसको दोस्रो सातादेखि चलेको शीतलहरबाट यो समेत गरी महोत्तरीमा मृत्यु हुनेको संख्या अब ११ पुगेको छ ।

एक महिनापछि घाम लाग्दा सबै हर्षित

नेपालगन्ज १० माघ, २०५९

पुसको सुरुवातसँगै लागेको बाक्लो हुस्सु र कुहिरो हटी शुक्रबार घाम लाग्दा नेपालगन्जबासीले जाडोबाट केही हल्का महसुस गरे । बाक्लो हुस्सु, कुहिरो तथा शीतलहरका कारण घाम नलागी बढेको चिसोले आजित भइसकेका स्थानीयबासी शुक्रबार दिउँसो रमाईलोसँग घाम लाग्दा सबै काम छोडी घाम तापलाई बाहिर निस्केका थिए ।

२०५४ सालपछि अहिलेको हिउँदमा सबभन्दा लामो समयसम्म भएको शीतलहरका कारण यहाँ ६ जनाको मृत्यु भएको पीडितहरूले बताएका छन् । यसपालीको शीतलहरका कारण मुक्त कमैया बस्तीहरू सबभन्दा नराम्रोसँग हुन प्रभावित हुन पुगेका थिए । कमैया पुनर्स्थापना कार्यसँग सम्बद्ध रहदै आएको गैरसरकारी संस्था ब्याकवार्ड सोसाईटी (बेस)ले यस वर्षको चिसोको कारण बर्दिया र कैलालीका मुक्त कमैया बस्तीहरूका २० जनाको मृत्यु भएको जनाएको छ ।

एक महिनासम्म लागेको हुस्सु र कुहिरोका कारण काठमाडौँबाट यहाँ आउने तथा नेपालगन्जबाट पहाडी जिल्लाहरूमा सञ्चालन भइरहेका हवाई उडान पनि प्रभावित हुन पुगेका थिए । शीतलहरबाट अत्यधिक जाडो बढेपछि सर्वसाधारणको घुमफिरमा पनि हवात्तै घटेको थियो । घाम लागेपछि नेपालगन्जमा चहलपहल पनि केही बढेको छ ।

प्रहरीद्वारा चोकमा आगो व्यवस्था

पुस २६, २०५९

दुई सातायता चलेको शीतलहरले जनजीवन प्रभावित भएपछि प्रहरीले बुटवल र भैरहवाका व्यस्त चोकमा आगोको व्यवस्था गरिदिएको छ। जिल्ला प्रहरीका डिएसपी मायाकुमार शाहका अनुसार त्यहाँ आगो बाल्न निःशुल्क दाउरा उपलब्ध गराइएको छ। मजदुरलगायत निम्नवर्गीय समुदायमा चिसोको बढ्ता प्रभाव देखिएकाले सार्वजनिक ठाउँमा आगो ताप्ने व्यवस्था मिलाईएको हो। चिसो बढेपछि यहाँका सडक बालबालिका देखिन छाडेका छन्। जाडोबाट बच्न अर्को घर र होटलमा उनीहरू मजदुरी गर्न गएको पाइएको छ।

शीतलहरले थप मृत्यु, केही जिल्लामा विद्यालय बन्द

२०५९ माघ ३०, कान्तिपुर दैनिक

पूर्वी तराईमा दुई सातादेखिको शीतलहरले सोमबार राती र मंगलबार कम्तीमा ११जनाको मृत्यु भएको छ। पछिल्ला दुई दिनमा रौतहटमा ५, बारामा १, सुनसरीमा १, सप्तरीमा २ र भित्री मधेशको जिल्ला उदयपुरमा २ जनाको मृत्यु भएको स्थानीय सहकर्मीले जनाएका छन्। अत्यधिक जाडोका कारण रौतहट, बारा र पर्साका सबै विद्यालय बन्द गरिएका छन्। उदयपुर र सर्लाहीमा पनि विद्यालय बन्द हुने क्रम देखिएको छ।

वीरगन्जस्थित समाचारदाताका अनुसार जाडोका कारण माघ १ देखि ७ गतेसम्म जिल्लाका सरकारी र निजी शिक्षण संस्था बन्द गर्ने निर्णय गरिएको छ।

जाडो बढ्यो- ओढ्ने छैन, धुनी बालेर रातभर जाग्राम

सुजित महत, कान्तिपुर, पुस २०, २०५७

तराईमा जाडो बढ्ने क्रमसँगै जनजीवन कष्टप्रद हुँदै गएको छ। तर, गरिब दलितसँग न त लगाउन न्यानो कपडा छ, न त ओढ्ने सिरक नै। पुस महिनामा विहानको ठिहिन्याउने जाडोमा फाटेको कमिज लगाएर धुनी तापी बसेका सर्लाहीको गढैया गाविस-१का रामशरण पासवान भन्छन्, 'राती भुईँमा पराल ओछ्याई गुन्द्री ओढेर सुत्छौं। धेरै जाडो भयो भने धुनी बालेर रातभर जाग्राम बस्छौं। शीतलहर सुरु भएपछि एउटा गुन्द्रीले जाडो थग्न नसकेपछि थप गुन्द्री बुन्ने तर्खरमा लागेका भिखारी पासवान त अझ कष्टपूर्वक दिन बिताइरहेको व्यथा सुनाउँछन् 'घरमा सुत्केरी बुहारी छे तर, न्यानो गराउने लत्ताकपडाको अभाव छ। कमाउन पञ्जाब गएको छोरा फिरेको छैन।'

गाउँ भ्रमणमा आएको स्थानीय स्वायत्त शासन कार्यक्रम (एनजीपी) सर्लाहीका सल्लाहकार अन गौतमसँग दुखेसो पाउँदै भिखारीले अनुरोध गरे 'भरदिनको कमाईले खान पनि पुग्दैन, सुत्केरी र बच्चालाई न्यानो लुगाको व्यवस्था गरिदिनु पर्‍यो।' गढैया गाविस ९ कै गरिबकुमार भुक्लुरामले साथैमा रहेका गाविस अध्यक्ष वीरजन रायप्रति आक्रोश पाखे 'एघार जनाको परिवार २ वटा गुन्द्री ओछ्याएर रात बिताउनु परेको छ। मुखियाजी (अध्यक्ष)ले एउटा पनि दिन मानेनन्।' गाविस अध्यक्ष राय भन्छन् 'एक दुई परिवारलाई ओढ्ने दिएर हुँदैन, सबैलाई बाँड्न बजेटले भ्याउदैन।'

शीतलहर - गरिबको काल

२०४६/४७ देखि मधेशमा जाडो बढ्न थालेपछिको चार हिउँद रौतहट वखडीका वासिन्दालाई खासै समस्या भएन। पेटभरि खाएपछि ज्यान तात्थ्यो। गर्मीमा पंखा र जाडोमा ओढ्ने ओछ्याउनेको दुःख थिएन। फेरफार गर्नसमेत दुःख नहुने गरी जाँडोको कपडा प्रायः सबैसँग थियो।

२०५० साल साउनमा आएको बाढीले उनीहरूको जीवनमा बाचुञ्जेल नमेटिने घाउ पारेर गयो। तीन दिनसम्म आएको बाढीले गाउँका ६ सय ५० घरलाई सुकुम्बासी बनाइदियो। लुगा, ओढ्ने

शीतलहर प्रकोपका साक्षी

उमेशप्रसाद गुप्ता, चन्द्रनिगाहपुर दक्षिणका तीन/चार गाविसम्म नै 'डाक्टर साप'को रूपमा प्रख्यात छन्। गाउँ गाउँमा घुमेर बिरामीको उपचार गर्ने गुप्ता स्वास्थ्य कार्यकर्ता हुन्। १०/१२ वर्षदेखि हिउँदको समयमा उनका प्रमुख बिरामी शीतलहर पीडितहरू हुन्। 'शीतलहरका बिरामी उपचार गर्दा निको नभए वीरगञ्ज रिफर गर्ने गरेको छु' गुप्ता भन्छन्, 'तेलले मालिस गरेर जिउँ तताउने र नसा सम्बन्धी इन्जेक्सन यसको प्राथमिक असर पर्छ।'

१० वर्षको अवधिमा ३/४ गाउँमा आफ्नै आँखा अगाडि भन्डै १ सय ५० चिसोको निहुँले मरेको उनको अनुभव छ।

ओछ्याउनेदेखि भाँडाकुँडासमेत बाढीले बगायो। खेती र घरबार बगरमा परिणत भयो।

जाडो महिना सबैभन्दा ठूलो काल भएर बज्रने गरेको छ अहिले उनीहरूलाई। उनीहरूलाई चन्द्रनिगाहापुरबाट करिब १२ किलोमिटर दक्षिण सन्तपुर वडा नं ६ मा बसाइ सारेको छ। नयाँ बस्ती कटानी गाउँको नाम राखेर प्रति परिवार एउटा छाप्रो दिइएको छ। आधा कठ्ठा घडेरीभन्दा कसैको पनि बढी जग्गा छैन।

बस्तुभाउ नेपालकाले जाडो महिनामा मधेशको अन्यत्र जस्तो गुइठा तापन पनि सक्दैन उनीहरू। आगो तापन दाउराको पनि कुनै हालतमा जोहो हुन सक्दैन।

लगभग ३ हजार जनसंख्या रहेको गाउँमा २०६० सालको हिउँदमा २० जना मरेको स्थानीयवासीहरू बताउँछन्। तिनीहरूमा जाडो

धान्न नसकेका वृद्ध र बालकहरू अधिक रहने गरेका छन्। खान नपाएर आँत ठण्डी हुने र आड ढाक्न नसकेर जाडोले कठ्याग्रिएर मृत्यु हुने गरेको छ। २०६२ सालमा खासै लामो शीतलहर नचलेकोले दुई/चार जना बुढापाका मात्र स्वर्ग भए। आफै रोग नभएपनि प्रतिरोधात्मक क्षमता कम भएका निमोनियाले ग्रस्त बालबालिका र दमका बिरामीलाई शीतलहर काल भएर बज्रने गरेको छ।

दुई वर्ष अघिको हिउँदमा रामप्रवेश साहको सानो छोराको मृत्यु भयो। त्यहीपालाको ठण्डीमा जाडोले कठ्याग्रिएर १८ वर्षको चण्डीका साह प्यारलाइसिसले ग्रस्त भएका छन्। यही बस्तीकी ३५ वर्षीया तेरीदेवीको त ४ वर्षे छोरीलाई 'हेदा हेदै जाडोले खाइदियो'। शीतलहरको असरबारे प्रश्न राख्ने बित्तिकै स्थानीयवासी आफ्नो स्मृतिमा रहेको मृत्युको खाताबाट धमाधम कथा सुनाउन थाल्छन्। दैनिक हात मुख जोर्नसमेत समस्या भएर जीवन मृत्युको दोसाँधमा बाचिरहेका उनीहरूमा संवेदना समेत हराइसकेको छ।

यस्तै अवस्था देशभरका शीतलहर पीडितहरूको छ। अति गरिब बढी प्रभावित हुने भएकाले कसैले पनि खासै लेखाजोखा राख्ने गरेको पाइँदैन।

त्यही गाउँका भिखारी दासको जीवित सन्तानको नाममा एकमात्र छोरो बाँकी रहेकोमा पोहोरको जाडोपछि त्यो संख्या शून्य भएको छ। चिसोले थलिएपछि ऋण धन गरेर विरगञ्ज लादा लादै बाटैमा दासको छोराको इहलीला समाप्त भएपछि आधा मरिसकेका दास मृत्युको पर्खाइमा छन्।

बागमति नदीको दायँबायाँ क्षेत्र शीतलहरले बढी नै प्रभावित देखिएको छ। बर्सेनी बागमतिको बाढीले खेती कटानदेखि बस्ती सखाप बनाउने हुँदा गरिबको संख्या बढ्दो छ। आड ढाक्ने एकसरो कपडा नभएका व्यक्तिमाथि शीतलहर काल भएर बज्रिन्छ। बागमतिले बर्सेनी बवण्डर मच्चाउने रौतहट र सर्लाहीले स्वभाविक रूपमा बर्खायामको प्रहार हिउँदमा खाद्यान्न अभावदेखि अनेकन समस्या भोग्नुपर्छ।

रौतहट या सर्लाही मात्र होइन, देशभर गरिब मानिसहरू यसबाट सबैभन्दा बढी प्रताडित छन्।

रूखो पिठो भरपेट खाएर एकपेट भर्नु त परको कुरा आगो तापन पनि गाढो छ, उनीहरूलाई ।

होचोका मुखमा घोचो भने भै कानून पनि उनीहरूमाथि सबैभन्दा सशक्त रूपमा लागू हुन्छ । गरिब, निमुखाहरू जाडोले कठ्यांग्रिएर मर्न तयार हुन्छन् । तर, नजिकैको जंगलबाट दाउरा ल्याउन सक्दैनन् । ६० वर्षिया रामस्वरूप साहको दुखेसो छ- 'ठण्डीले सुन्निएर मर्न लाग्दापनि बनपालेले दाउरा बटुल्न दिदैन ।'

शीतलहरबाट पाँचको मृत्यु

चिसोका कारण मलंगवा-२ का २५ वर्षीय सुत्केरी उर्मिलादेवी साहको मृत्यु भएको भोलिपल्ट शीतलहरकै कारण नवजात शिशुको पनि मृत्यु भएको छ । कर्मैया-३ का ५९ वर्षीय कासाड लामा पनि चिसोले कठ्यांग्रिएर मरेका छन् । गम्हरी-३ का खेनरहरी रायकी श्रमितीको जाडोकै कारणले मृत्यु भइसकेको छ । उता बरहथवामा उखु बारीमा काम गर्दै गरेको एक युवकको पनि मृत्यु भएको छ । मृत्यु हुनेजति सबैको आर्थिक अवस्था दयनीय रहेको बताइएको छ । ठण्डीमा एकसरो न्यानो लुगा समेत नपाएकाले १/२ दिनको अन्तरमा नै पाँच जनाले ज्यान गुमाएका हुन् ।

स्रोत: परिचर्चा साप्ताहिक, २०६१ माघ ७

६. शीतलहरको मारमा गरिब

६.१. आगजनी, बाढी र शीतलहरको मार एउटैलाई

आगजनी, बाढी र शीतलहरको मारमा पर्ने बस्ती वा परिवार एकै देखिएको छ । गरिबीको दुष्चक्रले गर्दा अशिक्षा र चेतनाको अभाव यसको प्रमुख कारण देखिएको छ ।

पहाडमाभन्दा तराईमा गरिब र धनीबीचको खाडल धेरै देखिन्छ । देहातमा गरिबको घर फुस्को छाप्रो हुन्छ । अशिक्षाले गर्दा परिवार नियोजन गरेर परिवार सुखी हुन्छ, भन्ने सामान्य चेतनासमेत उनीहरूमा छैन । बनिवृतो गरेर खानु पर्ने हुँदा घरमा बर्षोटे केटाकेटी छाड्नेपर्ने बाध्यता हुन्छ । जग्गा जमिन नभएकाले भुरूप बाक्लो र साँघुरो बस्तीमा बस्न उनीहरू बाध्य छन् । केटाकेटीले आगोलाई जथाभावी गर्दा र विभिन्न कारणले गरिब बस्तीमा अधिक आगलागी हुन्छ ।

दुखजिलो गरी छाप्रो पुनर्निर्माण गरिसक्दा नसक्दै बर्खायाम आउँछ । गरिबको बस्ती सबैले छाडेको गहिरो ठाउँमा नै हुन्छ । बर्खा लाग्ने बित्तिकै फेरि डुवानमा पर्छ गरिब । त्यसबाट मुक्ति मिले पछि जाडो नलागुञ्जेल भाइमै पल्टेर भए पनि सन्तोष मानेका हुन्छन् उनीहरूले ।

गरिबी शीतलहरभन्दा ठूलो समस्या

अभयराज ढकाल, अधिवक्ता कलैया नगरपालिका- ५

गरिबहरू पीडित हुने र उनीहरूको रोदन कसैले नसुन्ने हुँदा राज्यले शीतलहरलाई गम्भीर समस्याको रूपमा लिन सकेको छैन । शीतलहरको पूर्व सावधानीदेखि उद्धारसम्ममा राज्यको यो नियत प्रस्ट देखिन्छ ।

शीतलहरको पूर्वानुमान गरेर केही दिन पहिल्यै जानकारी दिन सके मात्र पनि धेरै राहत महसुस हुन सक्थ्यो । विज्ञान र प्रविधिको यत्रो विकास भइसक्दा पनि पूर्वानुमान लगाउन नसक्नु मौसमविद् र सम्बन्धित सरकारी निकायको कमजोरी हो । शीतलहर परिसकेपछि पनि स्थानीय प्रशासनले समस्यालाई यसलाई सानो रूपमा लिने गरेको छ । प्रशासनको यो धारणा नसुध्रेसम्म शीतलहर पीडितले राज्यको कुनै सहयोग पाउने अवस्था छैन ।

शीतलहरले अति प्रभाव पारेपछिमात्र न्यूनतम सहयोग गरेर जस्तो गर्ने प्रवृत्ति प्रशासनको छ । शीतलहरभन्दा ठूलो समस्या गरिबी हो । मधेशको जनसंख्याको ६० प्रतिशत सिरक ओड्न नसक्ने छन् । उनीहरूको आर्थिक उत्थान नगरेसम्म जाडोले मर्नुको विकल्प छैन । यो कुनै अनुसन्धान गरिरहनु पर्ने विषय पनि होइन आँखाले देखेको वास्तविक तस्वीर हो ।

शीतलहर चलेका बखत नगरपालिकाले केही घण्टाका लागि मुढा र दाउरा चोक चोकमा बालेको देखिन्छ । चोकमा आगो ताप्दा गरिब अलि तर्कर बस्छ । त्यसमाथि सडकमा बालेको आगोले गरिबको चिसो भाई त तात्दैन नि ।

तराईमा सबैभन्दा ठूलो काल भएर बजेको शीतलहरले भने उनीहरूको सातो लिन्छ । जोहो गरेको लुगाफाटो आगलागी र बाढीको प्रकोपमा नष्ट भइसकेको हुन्छ ।

‘बनिबुतो गरेर खानुपर्ने गरिब वर्ग आगलागी, बाढी र शीतलहरको मारमा पर्छन् ’ स्थानीय विद्यालयका शिक्षक एवं महोत्तरी जिल्ला भ्रमरपुरा गाविस -१ निवासी सिंहेश्वर साह भन्छन्, ‘पोहोर साल २ हप्ता त स्कूल नै बन्द गर्थौं ।’

शिक्षक साहको अनुभवलाई सुनसरीका कृष्णराज दाहालको मृत्युले पुष्टि गर्छ । आगलागी पीडित दाहालको जाडोमा कठ्याग्रिएर २०६२ साल माघ २३ गते भएको मृत्युको कथा यस्तो छ :

पाच मिटरपर उभिएको मान्छेसमेत देख्न मुश्किल पर्ने गरी डयाम्म शीतलहर फैलिएको थियो । शीतलहर यति चीसो थियो कि ४० वर्षीय कृष्णराज दाहाल कठ्याग्रिएरै मरे ।

चीसोले कठ्याग्रिन थाले पछि कृष्णराजलाई सास फेर्न मुश्किल परेको थियो । श्वासप्रश्वास अवरुद्ध भइ छट्पटिन थालेपछि उनलाई अस्पताल लैजान स्थानीय वासिन्दाले चन्दा उठाए । तर, त्यति बेलासम्म निकै ढिलो भइसकेको थियो । ‘हामीले उनलाई अस्पताल लानै भ्याएनौं’ कृष्णराजका छिमेकी इन्द्र कार्की भन्छन् ।

कार्कीका अनुसार, दुई महिनाअघि मात्रै कृष्णराजको घर जलेको थियो । आगलागीमा घरमात्र होइन, ओढ्ने, ओछ्याउने र लगाउने लुगा पनि जलेको थियो । बस्ने घर जलेपछि कृष्णराज आफ्नै वारीमा बाँस र खरको सानो कटेरो बनाई बसेका थिए । अर्काको खेतमा ज्यालामा काम गरेर जीविकोपार्जन गर्ने कृष्णराजले त्यही कटेरोमा आफ्ना श्रीमती, एक छोरा र तीन छोरीलाई पनि राखेका थिए ।

कृष्णराजको कटेरोले जाडो छल्ल सक्दैन थियो । त्यसमाथि उनीसँग बाक्लो र न्यानो कपडा पनि थिएन । यसैले, शारीरिक रूपले निकै दुर्बल र प्रस्ट बोल्न नसक्ने कृष्णराजले शीतलहरको कहर खेप्न सकेनन् । कृष्णराजको मृत्यु हुँदा उनको घरमा चामलको दाना पनि थिएन ।

मोरङको दक्षिणी गाविस गोविन्दपुर निवासी कृष्णराजको कथाले यस भेगकै गरिब समुदायको प्रतिनिधित्व गर्छ । उनी जस्ता पात्रहरू यस भेगमा एक हैन, अनेकौं छन्, जो जीउ लुकाउने सुरक्षित घर र शरीरलाई न्यानो दिने बाक्लो कपडाको अभावमा जाडोसँग जुध्न सक्दैनन् र, मृत्युको मुखमा पुग्छन् ।

६.२ मनसुन विष्फोट

यस वर्ष बिसं २०६३को बाढी पहिरोमा परि मध्य तथा सुदुरपश्चिममा हजारौं संख्यामा त्यहाँका वासिन्दाहरू प्रभावित भएका छन् । मुलुकका विभिन्न भागमा भदौ महिनाको पहिलो साता गएको भारी वर्षालाई मौसमविदहरूले ‘मनसुन विष्फोट’ संज्ञा दिएका छन् । मौसमविदहरूका अनुसार यस वर्ष भन्डै ५ साता लामो खडेरीपछि मनसुन विष्फोट भएको हो । साउन ५ गतेदेखि भदौ ५ गतेसम्म मुलुकका अधिकांश भू-भागमा खडेरी परेका थियो ।

मनसुन सकिनेबेलामा आएको बाढी पहिरोमा परि बाँके र बर्दियाका दर्जनौं गाउँमा खाद्यान्न तथा लत्ताकपडाको समस्या उत्पन्न भएको छ । राप्ती नदीमा आएको बाढीबाट बाँकेका १५ हजार र बर्दई नदीमा आएको बाढीले बर्दियाका १० हजार भन्दा बढी वासिन्दा विचल्लीमा परेका छन् । गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले बाँके तथा बर्दिया जिल्लाका डुबानग्रस्त क्षेत्रमा तत्काल राहत पुऱ्याउन १० लाख रुपैयाँ सहयोग गर्ने भनेपनि बाढी पहिरो पीडितले राहत नपाएको गुनासो गरेका छन् ।

बाढी पहिरो जानासाथ बर्दियाको १७ वटा स्थानीय शिविरमा भन्डै ६ हजार बाढी पीडित बसेका छन् । शिविरका अधिकांश बालबालिका र बृद्धबृद्धासँग लगाउने र आच्छाउने कपडा समेत छैन । खाना

खाने भाडा, लत्ता कपडा, खाद्यान्न बगाएकाले उनीहरूले समस्या भोग्नु परेको छ। प्राृतिक प्रकोपबाट विस्थापित भएकाहरूको उद्धार हुन नसके अबको जाडोमा आउने शितलहरको मारमा उनीहरू पर्ने स्पष्ट छ।

६.३ दलितको अवस्था

सर्लाही सदरमुकामबाट ४ किलोमिटर टाढाको भेल्ली गाविस-१ मा २०६३ जेठ अन्तिम साता आगलागी भएर १८ घर ध्वस्त भए। मुसहर र चमार जातिको त्यो बस्तीका सबै उसै त अति गरिब थिए, भन् आगलागीले उनीहरूलाई सदा भै फेरि एकपटक नांगेभार पारेको छ।

प्रत्येक घरमा कम्तीमा आधा दर्जन बच्चा छन्। उदेकलाग्दो कुरा त के छ भने सबै नाङ्गै छन्। जिल्ला प्रशासनले सहयोगको औपचारिकता पुरा गरेको छ। रेडक्रसले ओछ्याउने र एकसरो भाडाकुँडा दिएको छ। समाजसेवाका नाममा खुलेका बाँकी संघसंस्था उनीहरूको फोटो खिचेर गरिबी बेचनमात्र उद्दत छन्।

औलो डोब्ने जग्गा कसैको पनि छैन। 'जग्गा कहाबाट हुनु, कसैको पनि नागरिकता त छैन' २७ वर्षीय रामदिनेश मुसहर भन्छन्, 'सबैको आम्दानीको स्रोत कृषि मजदुरी हो। ठूलो परिवार एक छाक पेट भर्न वर्षौं कुर्नु पर्छ।

तराईको सन्दर्भमा दलित र गरिबलाई पर्यायवाची माने पनि हुन्छ। यो बस्ती वर्षेपिच्छे बाढीमा पनि डुब्ने गरेको छ। आगलागीले नाङ्गै भएका बेला जाडो कसरी काट्नु भन्ने पोहोर/ पोहोरको घाउ बल्भरहेको छ।

'सदा भै जाडोमा पनि बच्चालाई भाईमा सुताएर बोरा वा गुन्डी ओढ्नु पर्ने त होला' एतवरियादेवी चमार भन्छन्, 'पेटमा दाना छैन, जीउमा वस्त्र पनि छैन।' १८ घरभित्रबाटै २०६१ सालको हिउँदमा चैतुकी आमा र ४० वर्षीय मूर्ति मुसहर जाडोले मृत्युको गर्भमा विलय भएको उनीहरू अहिले पनि भलभली सम्भन्छन्।

बाढीले पनि वर्षेपिच्छे उस्तै दुःख दिने गरेको छ। ऐलानी जग्गामा बसेको यो बस्ती अरूभन्दा निकै गहिरो देखिन्छ। 'बाढी आउँदा बस्ती छाडेर स्कुल, छत, मन्दिर वा पुलको छेऊ गएर बस्ने गरेका छन्। 'पछिल्लो दश वर्षदेखि मधेशमा जाडो एकदम बढेकाले शीतलहरको पीर पनि बढ्दै गएको छ।' नेपाल रेडक्रस सोसाइटी सर्लाहीका उपमन्त्री शशीभूषणप्रसाद सिंह भन्छन्, 'यसको मार पनि दलित र गरिबलाई अत्यधिक परेको छ।'

उद्धार गरिएकाहरू अलपत्र

जनक नेपाल, भोरा जंगल (वाँके), १४ भदौ, २०६३, कान्तिपुर

बाढीबाट उद्धार गरिएका पीडितहरू यहाँ अलपत्र छन्। बाढी प्रभावित होलया गाविसका चौफेरी र सिम्रहनाका भन्डै रसय बासिन्दालाई स्थानीय प्रशासनले हेलिकप्टरबाट यहाँ ल्याएको हो। उद्धार गरिए पनि यो जंगलमा खाने बस्ने व्यवस्था नभएको र प्रशासनले समेत कुनै चासो नदिएको पीडितहरूको गुनासो छ। 'दुई दिनदेखि भोकै छु, १० वर्षीय गडरियाले भने 'बुवा राहत आउँछ, नआती बस भन्नुहुन्छ। तर अहिलेसम्म आएको छैन।' सरकारले मंगलबार बाँडेको चिउरा केहीले पाए। धेरैले चिउरा पनि नभेटेको गुनासो गरेका छन्। खानेमात्र हैन, बस्न समेत समस्या छ। न टेन्ट छ, न त्रिपालको व्यवस्था। रातभरि रुखमुनि रात काट्नु परेको पीडितहरूले बताए। 'सोमबार पानी पर्दा रुखमूनी ओत लाग्यौं,' पीडित कृष्णले भने 'बाढीबाट जीउ त जोगायौं तर यहाँ खान बस्न नपाएर मर्न लागिएको छ।'

चौफेरी र सिम्रहनामा पाँचदेखि सात फिटसम्म डुबान भएको थियो। अधिकांश घरहरू भत्किएका छन्। यहाँका बाढी प्रभावित ३५ हजार बासिन्दालाई तत्काल राहतको आवश्यकता रहेको नेपाल रेडक्रसले जनाएको छ। बुधबार दिउसोसम्म कुनै राहतका सामग्री आईपुगेको छैन।

नगरपालिकाले दिनभर चोक चोकमा आगो बाले पनि गाउँमा खासै केही पनि उपलब्ध हुँदैन । नगरपालिका वा गाउँमा सरकारले दिएको काठ प्रयोग गरी आगो बालिए पनि ठूला जातिले जति दलितले निर्धक्क भएर तापन नपाउने अवस्था पनि छ ।

बाढी र आगलागीमा सहयोग पाईन्छ भन्ने थाहा पाएर धाउनेको भीड भए पनि शीतलहर पीडितले पनि राहत पाउन सक्छन् भन्ने चेतनासमेत नभएको देखिन्छ । 'आगो तापन दाउरा मात्र माग्न नसक्ने स्तरका पीडितहरू छन्,' उपमन्त्री सिंह भन्छन् । तराईका दलित राज्य, समाज र ठालूहरूबाट मात्र पीडित होइन, प्रकृतिबाट कति प्रताडित छन् भन्ने उदाहरण मात्र हो भेल्ही गाउँ ।

शिक्षा, स्वास्थ्य, आर्थिक अवस्था, जनचेतनालाई हेर्ने हो भने तराईका दलितको अवस्था गण्डकीको छ । मुलुकको अन्नभण्डार तराईका ९० प्रतिशत भन्दा बढी दलित भूमिहीन छन् । शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सुविधाबाट वञ्चित उनीहरूको औसत आयु कर्णालीभन्दा कम छ ।

तराईमा भएको भौतिक विकास र सुगमतासँग त्यहाँका दलित अछुतो छन् । कृषि मजदूरी प्रमुख पेशा भए पनि उनीहरूको औला डोव्ने जग्गा समेत छैन । करिब १२ लाख तराईका दलित मध्ये २१ प्रतिशत भन्दा कम मात्र अक्षर चिन्न समर्थ छन् । जनगणना विवरणअनुसारको यो संख्याभन्दा तराईवासी दलितको संख्या धेरै बढी भएको मधेशे नेताहरूको दाबी छ ।

तराईवासी दलितको नागरिकता नहुनु, सुकुम्वासी अवस्थामा हुनु, कतिपयले मतदान अधिकारसमेत उपभोग गर्न नपाएकाले राज्यसँग जुन सम्बन्धविहीन अवस्थामा छ, त्यसलाई नै तराईवासी दलितको सही आँकडा सङ्कलन हुन नसक्ने अवरोधहरू मानेका छन् प्राविधिकहरूले पनि ।

पहाडिया दलितको साक्षरता प्रतिशतको आधाभन्दा कम छ तराईका दलितहरूको अवस्था । राष्ट्रिय साक्षरता प्रतिशत ५३.७ (२०५८ को जनगणना) सँग दाजेर हेर्ने हो भने तराईका दलितको अवस्था कहालीलाग्दो छ । भन् तराईका महिलाको अवस्था पुरुषभन्दा पनि धेरै गुणा पछाडि छ । जुनसुकै जातको पहाडियाभन्दा तराईका महिला हरेक हिसाबले शोषित पीडित भएकोमा दलित महिलाका यथार्थमा अरुभन्दा युगौं पुरानो अवस्थामा छन् । राष्ट्रिय नीतिको हिसाबले तराईका दलितलाई अहिले पनि राज्यले चटककै बिर्सको छ भन्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय सभाका उपाध्यक्ष रामप्रीत पासवानका अनुसार ३ लाख भन्दा बढी जनसंख्या भएको मुसहर जातिमा अहिलेसम्म आधादर्जन युवकले मात्र एसएलसी पास गरेका छन् । २ लाख हाराहारी जनसंख्या रहेको पासवान जातीमा एक जनाले मात्र स्नातकोत्तरसम्मको अध्ययन गरेका छन् ।

दलितमा सूचिकृत २२ मध्ये १७ जाति तराईमा नै बस्छन् । तिनीहरूको आर्थिक सामाजिक हैसियतमा सुधार नल्याएसम्म प्राकृतिक विपत्तिहरूको एकोहोरो प्रहार जारी रहन्छ । कसैले कठैबरी भन्दैमा उनीहरू आफैँ सक्षम नभएसम्म बाढी, आगलागी, शीतलहर केहीसँग पनि जुध्न सक्दैनन् ।

स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व विकास हुन नसकेसम्म तराईको समस्या सम्बोधन हुन नसक्ने दलित नेताहरूको ठहर छ । प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना र अहिले लोकतन्त्रकालमा पनि तराईका दलितको पक्षमा उल्लेखनीय आवाज उठेन ।

नीतिगत तहमा प्रतिनिधित्व, उच्च शिक्षामा पहुँच, सामाजिक सहअस्तित्वको सवालभन्दा तराईका दलित धेरै पछाडि छन् । नागरिकता र आफ्नो सामान्य पहिचानसमेत बन्न सकेको छैन उनीहरूको । सप्तरी र सिरहामा चलेको चमार आन्दोलनबाहेक तराईको दलितका बारेमा संस्थापन पक्ष बेखबर छ ।

चमार आन्दोलनलाई पनि सतही भनेर आलोचना गर्नेहरू नभएका होइनन् । सामाजिक अपमान, भूमिहीनता, गरिबी, अशिक्षा, कुपोषण जस्ता समस्यालाई बिर्सेर चमार आन्दोलनको एकोहोरो रट

लागिरहेको छ । गैरसरकारी संस्थाहरू सहभोज, मन्दिर प्रवेश जस्ता जीवनस्तरमा कुनै परिवर्तन ल्याउन नसक्ने कार्यक्रममा मात्र केन्द्रित छन् ।

अति गरिब वा अदक्ष कृषि मजदुरको कोटीमा रहेका दलितहरूमा ९० प्रतिशतभन्दा बढीसँग भूमि छैन । त्यसले स्वभाविक रूपमा उनीहरूको आर्थिक अवस्था गणगुज्रेको हुन्छ । आड ढाक्ने एकसरो कपडा र ओढ्ने ओछ्याउनेको अभावमा मौसममा परिवर्तनसाग निशस्त्र संघर्ष त गर्नु पर्छ नै, नयाँ पिढीलाई आधारभूत शिक्षादीक्षासमेत दिन असमर्थ हुँदा उनीहरू भन् भन् गरिवीको दुष्चक्रमा फस्दै जान्छन् । यी समुदायको महिला पुरुषभन्दा दोब्बर पीडामा बाचिरहेका हुन्छन् । उनीहरूको जीवन कति कष्टकर होला भन्ने कल्पना भन्दा बाहिरको कुरा हो ।

तराईका जनसंख्या साक्षरता (६ वर्ष माथिको संख्याबाट साक्षरता दर निकालिएको छ)				
जाति	कुल जनसंख्या	साक्षरता	पुरुष	महिला
चमार, हरिजन, राम	२,६९,६६१	१८.१	२७.०	८.५
मुसहर	१,७२,४३४	६.५	९.३	३.५
दुसाद/पासवान/पासी	१,५८,५२५	१८.३	२७.७	८.०
लोहार	८२,६३७	३७.४	५२.१	२१.७
तात्मा	७६,५१२	२१.४	३२.१	९.५
खत्वे	७४,९७२	१६.४	२५.३	६.७
धोबी	७३,४१३	३२.४	४५.२	१८.१
धागर/भागर	४१,७६४	२३.६	३३.७	१३.१
बन्तर	३५,८३९	२२.०	३४.४	९.५
चिदीमार	१२,२९६	२३.९	३२.९	१४.०
डोम	८,९३१	९.९	१४.४	४.८
हलखोर	३,६२१	२९.३	३७.२	२०.७
कोचे	१,४२९	२५.४	४१.९	९.४
पथरकटा/कुस्वासदिया	५५२	१३.६	१८.४	७.१
अन्य दलित	१,७३,४०१	३४.४		

स्रोत: राष्ट्रिय दलित आयोग

६.४ संकटमा आदिवासी

भौगोलिक हिसाबले सानो भए पनि नेपाल विविधता नै विविधताले भरिएको मुलुक हो । हावापानी, बोटविरुवा, वातावरणदेखि मानिसको जातजातिमा संसारमै कहीं नभएको विविधता मेचीदेखि महाकालीसम्मको छोटो दूरीमा फैलिएको छ । आदिवासी जनजातिहरू यो मुलुकको सबैभन्दा पुराना वासिन्दा मानिन्छन् । यिनीहरू पनि पूर्वदेखि पश्चिम र उत्तरदेखि दक्षिणसम्म फैलेर रहेका छन् । मौलिक पहिचान भएका जनजाति आदिवासीको जीवनशैलीमा पर्यावरण वा वातावरण अरुभन्दा बढी नै अन्योन्याश्रित देखिन्छ । जनजाति प्रतिष्ठानले उनीहरूलाई ५९ जातमा बाँडेको छ ।

भापाका सतार हुन् कि धादिङ/मकवानपुरका चेपाङ उनीहरूको जीवनशैलीमा हावापानी र मौसमको

प्रत्यक्ष सम्बन्ध देखिन्छ । खानपानदेखि लुगाफाटोसमेत मौसमअनुसारको मौलिक ढाँचामा हुन्छ । तराईमा ठूलो संख्यामा रहेको थारु जातिको शीतलहरबाट प्रभावले गर्दा परम्परागत रहनसहन बिथोलिएको छ । तराई क्षेत्रको मौसम अनुसारको लुगोफाटो र खानपानमा रमाउने थारुहरूको रूटिनमा असर परेको छ ।

थारु त एउटा प्रतिनिधि जाति मात्र हो विशेष गरेर केही वर्षयता तराई क्षेत्रमा अप्रत्यासित रूपमा भइरहेको मौसम परिवर्तनले धिमाल, दराइ, धनुक, भाँगडलगायत सबै प्रभावित भएका छन् ।

लोप हुन लागेको सूचीमा राखिएको दश जातिलाई आदिवासीमध्ये पनि अत्यधिक असर परेको छ जलवायु परिवर्तनको । संसारको भौतिक विकाससँग बेखबर र कुनै पनि आविष्कारको खासै उपयोगिता नलिएका सुर्खेत आसपासका राउटे वा भापाका किसन जातिले पनि विज्ञानले निम्त्याएको विनासको मूल्य भने चुकाउनुपरेको छ । त्यसमा शीतलहरदेखि विभिन्न रोगव्याधिसम्म कारक देखिन्छन् । चुरे आसपास र पहाडमै भए पनि जंगली वा अर्धजंगली अवस्थामा रहेका जनजातिहरू जलवायु परिवर्तनको प्रत्यक्ष शिकार भएको मानिन्छ ।

आधिकारिक तथ्याङ्क उपलब्ध हुन नसके पनि तराई/भित्री मधेशको शीतलहरले राउटे, कुसुण्डा, किसन, राजी, मेचे, कुसवादिया जातिलाई आच्छुआच्छु पारेको छ । २०५६ सालयता २ सय ५० भन्दा बढी राउटेहरूको मृत्यु हुनुलाई पनि शीतलहरलगायत जलवायुमा आएको परिवर्तनले निम्त्याएको विपत्तिसँग अलग्याएर हेर्न नसकिने विज्ञहरूको धारणा छ । किराँत प्रदेशमा बसोवास गर्ने सुरेल, हायु र लेप्चा तथा भित्री मधेश वा पहाडको बेसी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने वनकरिया वा कुसुण्डा पनि मौसम परिवर्तनको पीडा भोगिरहेका छन् । त्यसैले समयमै ध्यान नदिने हो भने हाम्रो जातीय विविधता र शृङ्गार पनि शीतलहर जस्ता विपत्तिका कारण कुरूप हुँदै जाने छन् ।

लोप हुन लागेका १० जाति र जनसंख्या	
कुसुण्डा	१६४
राउटे	६५८
हायु	१,८२१
राजी	२,३९९
किसन	२,८७६
लेप्चा	३,६६०
मेचे	३,७६३
कुसवादिया	५५२
स्रोत: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान)	

७. मुक्त कर्मैयाको आफ्नै व्यथा

२०६३ साउन २ गते कर्मैया मुक्त भएको ६ वर्ष पुरा भएर सातौं वर्ष लागेको छ । यस बीचमा कर्मैया परिवारको चेतनाको स्तर अभिवृद्धि भए पनि उनीहरूको आर्थिक अवस्था दयनीय नै छ । मालिकको घरबाट मुक्त भए पनि हातमुख जोर्ने समस्याको बन्धक बनिरहेका छन् ७ वर्षदेखि ।

सदा भैं यसपाला पनि उनीहरू आफ्नो मागको पोको बोकेर शासनको केन्द्र काठमाडौं आए । सिंहदरवार घेराउको कार्यक्रम राखे । सरकारले साविककै शैलीमा प्रहरी कारबाही गर्‍यो । र, मुक्ति दिवस साउन २ को कार्यक्रम सकेर उनीहरू काठमाडौंबाट आफ्नो थलोमा फर्के ।

उनीहरूका मागमध्ये प्रमुख माग उचित बसोबासको व्यवस्था पनि छ । दाड, बाँके, वर्दिया, कैलाली, कंचनपुरका सरकारी क्याम्प र सेरोफेरोमा बसोबास गर्ने कमैयाले सुरक्षित बासस्थानको माग गर्न पाउनु आफ्नो अधिकार भएको माग गरिरहेका छन् ।

गाँस, बास र कपासको अभावले हिउँदमा उनीहरू सबैभन्दा पीडित हुन्छन् । असुरक्षित बसोबासका कारण शीतलहर/बाढी र अन्य रोगका कारण मुक्त भएयता ५ सय भन्दा बढी कमैयाको मृत्यु भएको गैरसरकारी संस्थाहरूको दावी छ ।

शीतलहरले विचल्लीमा परेका मुक्त कमैयालाई माघीले छोएन

साता दिनपछि माघी आउदैछ तर, महंगी चौधरीलाई खासै चासो छैन । महंगी मात्र होइन, जिल्लाका राहत शिविरमा बसोबास गरिरहेका कमैयालाई प्रमुख चाड माघीको रन्कोले छुन सकेको छैन । केही दिनयताको शीतलहरको मारमा परेर अस्तव्यस्त हुन पुगेका मुक्त कमैयालाई माघीको पटककै मजा छैन । शिविरमा कुनै नौलो मानिस पुग्यो भने उनीहरू उसैका सामु भुम्किन पुग्छन् । लत्ताकपडा, रासन पाउने आसले उनीहरूलाई प्रत्येक नौलो मानिस छेउ डोच्याउँछ । सदरमुकाम नजिकैको राहत शिविरमा बसोबास गर्ने कालुराम चौधरी जंगल टाढा भएकोमा निकै चिन्तित छन् । 'लुगाफाटो नभए पनि आगो तापेर त बस्न सकिन्थ्यो तर, जंगल टाढा परेकाले दाउरा ल्याउन सकिदैन ।' कालुरामले घरका महिला तथा बालबच्चाले बटुलेको भिऊजा दाउराले खाना पकाउने कि जाडो छल्न आगो ताप्ने भन्दै मुस्किल परेको बताए ।

सदरमुकाम महेन्द्रनगरमा नगरपालिका क्षेत्रबाट मुक्त भएका कमैयाहरू बालमन्दिरको समेत विभिन्न ३ वटा बेग्लाबेग्लै शिविरमा रहदै आएका छन् । पुनर्स्थापनाका प्रतिक्रिया रहेका कमैयाको धैर्य मध्यपुसको शीतलहरले टुट्न थालेको छ । छिट्टै सरकारले बसोबास व्यवस्था मिलाइदिला भन्नेमा अब उनीहरू विश्वास नगर्ने भएका छन् । 'साउनमा भन्यो भदौमा, भदौ आएपछि भन्न थाल्यो असोजमा, यस्तै गरेर ६ महिना बितिसक्यो,' कालुरामले आफ्नो पीडा पोखे । साउनको भेलमा मुक्त भएका कमैयाले पुसको शीतलहरसम्म आइपुग्दा दशैं तिहार राहत शिविरमै मनाएका थिए । सुस्सुरुमा त चामल पनि वितरण गरियो तर, केही समययता उनीहरूलाई खाद्यान्न वितरण गरिएको छैन । 'देवारीपछि हामीले चामल पनि पाएनौं,' कालुराम बताउँछन् । यतिमात्र होइन, मुक्तिपछिको पीडा भेल्लै आएका उनीहरू औषधि उपचार खर्च नपाएर पुनः कमैया बन्न बाध्य छन् ।

६ महिनादेखि कञ्चनपुरका विभिन्न राहत शिविरमा ८ सय ९६ कमैया परिवार बसोबास गरिरहेका छन् । उनीहरूमध्ये ५ सय परिवारलाई प्रति परिवार १ थानका दरले नेपाल ईसाइ समुदायले केही दिनअघि कम्बल वितरण गरेको थियो ।

चिसो बढ्दै गएका कारण मुक्त कमैयालाई राहतस्वरूप पातलो र मोटो दुई प्रकारका १ हजार ६ सय थान कम्बल वितरण गर्न लागेको जिल्ला कमैया पुनर्स्थापन समितिका संयोजक एवम् पूर्व जिविस सभापति ऋषिराज लुम्सालीले बताउनु भयो । त्यसमध्ये पातला ८ थान कम्बल केयर नेपालका तर्फबाट उपलब्ध गराइएको छ ।

छिटोभन्दा छिटो बसोबासको व्यवस्था नभए जंगल फाड्न बाध्य हुने र त्यसपछिको परिणामको जिम्मेवार सरकार स्वयं हुनु पर्ने चेतावनी मुक्त कमैयाका तर्फबाट आउन थालेको छ । माघीको मुखमा शीतलहरको चपेटामा परेका कमैयाका बालबालिकाले यस वर्ष मुक्तिपछिको दशैं, देवारी बितेको र माघी आउन लागेका पत्तै नपाएको बताउँदै महागी भन्छिन् 'खानपिन गर्न पाए पो चाडबाड, विहान बेलुकी छाक टार्न मुश्किल परेको बेला जाडोले सताएको छ र, यस्तोबेला के को माघी ।'

(२४ पुस २०५७ को कान्तिपुरबाट अनूदित)

कमैया मुक्ति आन्दोलनमा अग्रणी बेसका अध्यक्ष डिल्ली चौधरीको दावीअनुसार शीतलहरका कारण २०६१ साल हिउँदमा मात्र ५३ मुक्त कमैयाको मृत्यु भएको थियो । उनी ३५ हजारभन्दा बढी घरपरिवार कमैया शीतलहरले नराम्ररी प्रभावित हुने गरेको बताउँछन् ।

अझ कमैया मुक्ति राष्ट्रिय मुद्दा भएकाले सरकार वा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरू हिउँदमा यिनीहरूलाई जाडोका कारण कुनै समस्या छ कि छैन भनेर अरू क्षेत्रभन्दा सचेत हुन्छन् । यस्तो बेलामा शीतलहर वा ठण्डीकै कारण मानिस मर्ने होइन, यसले शरीरमा रहेको रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता कम हुने भएकाले निमोनिया भएका बालक वा दम भएका वृद्धवृद्धाका लागि हिउँद काट्न मुश्किल हुन्छ ।

८. शीतलहर व्यवस्थापन जिम्मा कसको ?

जतिसुकै ठूलो समस्या भए पनि शीतलहरलाई अन्य प्राकृतिक प्रकोपसँग अलग्याएर व्यवस्थापन गर्न सम्भव छैन । शीतलहर र मानव जीवनको क्षतिप्रति असंवेदन रहादै आएका सरकारी अधिकारीले ऐन, नियम, नीतिलाई दोष दिए पनि उनीहरूमा रोकथाम, न्यूनीकरण वा राहतमा उत्र्नलाई कुनै कानुनले हात बाँधेको छैन । ‘नाचन जान्दैन आंगन टेढो’ भने भैं स्वतस्फूर्त काम नगर्ने हाम्रो प्रशासन र सरकार थरिथरिका निहूँ पारेर पानीमाथि ओभानो देखिन माहिर छ ।

शब्दमा नै नलेखिएको भए पनि शीतलहरलाई ऐनले घुमाउरो भाषामा प्राकृतिक प्रकोप मानेको छ । त्यसको व्यवस्थापनको लागि सरकारका कुन कुन निकाय सक्रिय हुनुपर्छ भन्ने विभिन्न विषयगत कानुन र समय समयमा हुने परिपत्र र आदेशले स्पष्ट पारेका छन् ।

८.१ सरकार

उच्चस्तरीय प्राकृतिक प्रकोप सहयोग समिति

(प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा)

केन्द्रीय प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समिति

(गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा)

जिल्ला दैवीप्रकोप उद्धार समिति

(सिडिओको अध्यक्षतामा)

आवश्यकताअनुसार गठन गर्न सकिने

उद्धार तथा उपचार समिति

(स्वास्थ्यमन्त्रीको संयोजकत्वमा)

आपूर्ति, आश्रय तथा पुनर्स्थापना उपसमिति

(आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रीको संयोजकत्वमा)

क्षेत्रीय प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समिति

(क्षेत्रीय प्रशासकको संयोजकत्वमा)

स्थानीय प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समिति

(स्थानीय निकाय प्रमुखको संयोजकत्वमा)

वि.सं २०३८ भन्दा पहिले मुलुकमा प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रण र क्षति न्यूनीकरणको कुनै परिपाटी थिएन। व्यवस्थित रूपमा नभइ उद्धार र राहतका काम सामाजिक रूपमा र पहुँचका आधारमा हुने गर्थे। विविध भौगोलिक बनावटका कारण वर्सेनी प्राकृतिक प्रकोपबाट अत्यधिक क्षति हुन थालेपछि २०३९ सालमा पहिलोपटक प्राकृतिक प्रकोप (उद्धार) ऐन २०३९ जनसमक्ष आयो। उक्त ऐनलाई समसामयिक सुधार गर्ने उद्देश्यले ३ पटक संसोधन गरिएको छ। उक्त ऐनलाई पछिल्लो पटक २०४९मा संशोधन गरियो। प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित घटनाहरूको सम्भावित खतराबाट जनतालाई बचाउन र त्यसबारे ज्ञान दिलाउन, विपत्तिका बेला उद्धार कार्य व्यवस्थित गर्न, गराउन तथा यस्ता प्रकोपबाट प्रभावित जनताको उपयुक्त पुनःस्थापना तथा प्रकोपबाट क्षति भएका सम्पदा, भौतिक संरचनाहरूको पुननिर्माण गर्ने गराउने जस्ता कार्य व्यवस्थित ढंगबाट परिचालन गर्ने ठूलो महत्व रहेकै प्रसंगमा प्राकृतिक प्रकोप ऐनको व्यवस्था भएको हो। उक्त कानून कार्यान्वयनका गराउन गृह मन्त्रालयमा प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन महाशाखा र त्यसअन्तर्गत शाखाहरू क्रियाशील छन्।

प्राकृतिक प्रकोप (उद्धार) ऐन २०३९ले बाढीपहिरो, भूकम्प, आगलागी, आँधीबेहरी, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विष्फोटक वा विषाक्त पदार्थद्वारा हुने दुर्घटना तथा यस्तै अन्य कुनै प्रकारको प्रकोपलाई प्राकृतिक प्रकोप भनी स्पष्ट परिभाषा गरेको छ।

ऐनमा उल्लेखित व्यवस्थाअनुरूप प्राकृतिक प्रकोप उद्धार कार्यलाई व्यवस्थित गरी उपयुक्त नीतिको तर्जुमा गर्नका लागि केन्द्रीयस्तरमा गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा केन्द्रीय समिति छ। उक्त समितिका सदस्यहरूमा सबै मन्त्रालयका सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिव, नेपाल सेनाका उपरथी, प्रहरी महानिरीक्षक, समाज सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद् र नेपाल रेडक्रस सोसाइटीका प्रतिनिधिसमेत सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ। साथै खानी तथा भूगर्भ विभाग, जलवायु विज्ञान विभागका महानिर्देशक, सरकारबाट मनोनित २ व्यक्तिसमेत सदस्य रहने र त्यसको सदस्य सचिवमा गृह मन्त्रालयका सचिव रहने व्यवस्था छ।

यसरी गठित उक्त समितिले प्राकृतिक प्रकोपबाट असर परेको क्षेत्रलाई संकटग्रस्त क्षेत्रको घोषणा गर्न सरकारलाई सिफारिस गर्ने, प्राकृतिक प्रकोपको नियन्त्रण, रोकथाम, त्यससम्बन्धी पूर्व तयारी र प्राकृतिक प्रकोपबाट पीडित व्यक्तिको पुनर्स्थापना तथा प्रभावित क्षेत्रको पुनः निर्माण सम्बन्धी नीतिको तर्जुमा गर्ने, प्रभावित परिवारलाई वितरण गरिने सहायता रकम र आवश्यक लुगाफाटो र अन्य दैनिक उपभोग्य सामग्रीहरू सम्बन्धित क्षेत्रमा पठाउने, सामाजिक संघसंस्थालाई उद्धार कार्यमा समन्वय गराउने, क्षेत्रीय, जिल्ला तथा स्थानीय समितिलाई उद्धार कार्य गर्न गराउन निर्देशन दिने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू यस समितिको क्षेत्रभित्र पर्छन्। केन्द्रीय समितिलाई आवश्यक सुभाष र सल्लाह दिन, केन्द्रीय समितिको निर्देशन कार्यान्वयनमा सघाउ पुऱ्याउन तथा प्राकृतिक प्रकोप परेकोमा उद्धार र पुनर्स्थापना गर्ने कार्य प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्न गराउन केन्द्रीय समितिले स्वास्थ्य मन्त्रीको संयोजकत्वमा उद्धार तथा उपचार समिति र आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रीको संयोजकत्वमा आपूर्ति, आश्रय तथा पुनर्स्थापना उपसमितिको खडा गर्न सक्ने व्यवस्था छ।

प्रकोपको समयमा क्षेत्रीय तथा स्थानीयस्तरमा उद्धार तथा पुनर्स्थापनाका लागि चाहिने आवश्यक स्रोत तथा साधनको मुल्याङ्कन गर्न, स्वयंसेवक टोली गठन गर्न तथा अन्य उद्धार कार्यसमेत गर्न गराउनका लागि क्षेत्रीय तथा स्थानीय प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समिति गठन गर्न सक्ने कानुनी प्रावधान छ। उक्त प्रावधानअनुसार सरकारले पाँच विकास क्षेत्रमा एक/एक क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय स्थापना गरी समन्वयात्मक ढंगले कार्य सञ्चालनका लागि निर्देशन दिएको छ। ती समितिमा क्षेत्रीय प्रमुख,

प्रमुख जिल्ला अधिकारी र स्थानीय निकाय प्रमुखको अध्यक्षतामा आवश्यकताअनुरूप सूचना प्रकाशित गरेर गठन गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था छ ।

ऐनमा उल्लेखित प्रावधानअनुसार प्राकृतिक प्रकोपबाट पीडित परिवार वा व्यक्तिलाई तत्काल उद्धार गर्न, राहत उपलब्ध गराउन, क्षति न्यूनिकरण गर्न, पीडितलाई अस्थायी बासको व्यवस्था गराउने उद्देश्यले गठित समितिमा जिल्लास्थित प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निकायका प्रमुखहरू सदस्य रहने व्यवस्था छ । उक्त समितिले पीडित परिवार एवं व्यक्तिलाई तत्काल राहत सहयोग उपलब्ध गराउन केन्द्रीय समितिले मापदण्ड निर्धारण गरेको हुन्छ ।

त्यसैगरी केन्द्रीय प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समितिअन्तर्गत सञ्चालन हुने गरी एउटा केन्द्रीय प्राकृतिक प्रकोप सहायता कोष खडा गरिएको छ । यसैगरी क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय सहायता कोष खडा हुन सक्ने कानुनी प्रावधान राखिएको छ । केन्द्रीय सहायता कोषमा अर्थ मन्त्रालयबाट विनियोजन भएको रकम र प्राकृतिक प्रकोप सम्बन्धमा प्राप्त हुने वैदेशिक सहयोगको विविध रकम जम्मा हुने गर्छ । यसका अतिरिक्त समय समयमा प्रधानमन्त्री प्राकृतिक प्रकोप सहायता कोषबाट पनि रकम प्राप्त हुने गर्छ । केन्द्रीय कोषबाट आवश्यकता र औचित्यका आधारमा निर्धारित मापदण्डअनुसार प्रकोप पीडितलाई राहत सहयोग उपलब्ध गराउन आवश्यक पर्ने रकम जिल्ला प्राकृतिक प्रकोप सहायता कोषमा निकास दिने गरिन्छ ।

प्रकोप पीडित सर्वसाधारणलाई समयमै उद्धार, राहत तथा पुनर्स्थापनका लागि प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐन - २०३९ले स्पष्ट रूपमा केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्लास्तरीय र स्थानीय समिति गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरिदिएको छ । स्थानीय समितिले आफ्नो क्षेत्रमा भएका प्राकृतिक प्रकोप र त्यसको व्यवस्थापन आवश्यक साधन स्रोतबारे जिल्ला, जिल्लाले क्षेत्रीय र क्षेत्रीय समितिले केन्द्रीय समितिलाई जानकारी दिने व्यवस्था छ । साथै प्रकोप घटनापछि तत्काल स्थानीय तहका साधनस्रोतको बढीभन्दा बढी प्रयोग गरी त्यसको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने कर्तव्य पनि स्थानीय समितिको हुन्छ । स्थानीय, जिल्ला र क्षेत्रीय तहबाट माग भएबमोजिम साधनस्रोत उपलब्ध गराउने दायित्व केन्द्रीय समितिको हुन्छ ।

जुनसुकै तहको र जस्तोसुकै संरचनाको समिति गठन भए पनि त्यसको मूल ध्येय प्राकृतिक प्रकोप पीडितको उद्धार कार्यदेखि हरेक किसिमको सहयोग उपलब्ध गराउने हो । घटना घटेको जिल्लामा उद्धार र राहत वितरणमा प्रमुख अधिकारीको प्रमुख भूमिका हुन्छ । गृह मन्त्रालयले ७५ जिल्लालाई निश्चित हदसम्मको रकम प्राकृतिक प्रकोपका बेला खर्च गर्न पाउने गरी विनियोजन गरिदिएको हुन्छ । उद्धार र राहत वितरण कार्य छिटो/छरितो होस् भनेर केन्द्रको पूर्वस्वीकृतीको जरूरत पनि छैन ।

विपत्तिको घटनाको प्रकृतिअनुसार स्थानीय स्तरमा स्रोत जुटाउने, स्थानीयवासीलाई परिचालन गर्ने र सेना/प्रहरीको सहयोग लिने जिम्मेवारी पनि सिडिओको नै हो । व्यवहारमा सिडिओको कार्यदक्षताअनुसार उद्धार र राहत वितरण कार्य चलेको हुन्छ । प्राकृतिक प्रकोपका उद्धारका नाममा आएको बजेटसमेत हिनामिना भएका प्रशस्त उदाहरण छन् ।

शीतलहरको हकमा यी उद्धार समितिहरूले खासै चासो देखाउने गरेको छैनन् । निमुखा र अति गरिब वर्ग प्रभावित हुने भएकाले उसको आवाज जिल्ला, सदरमुकाम वा केन्द्रसम्म पुग्न असम्भव प्रायः छ । बढी, पहिरो, आगलागी जस्तो निश्चित ठाउँमा मात्र नभई पूर्वदेखि पश्चिमसम्म ढाक्ने भएकाले पनि यथोचित ध्यान पुग्न सकेको छैन । प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समितिकै अध्यक्ष सिडिओ जिल्ला वन पैदावार समितिको प्रमुख भए पनि गरिबले ज्यान जोगाउन काठ दाउरा मागदासमेत नपाउने अवस्था छ । वाचनका लागि दाउरा पाउनु उसको अधिकार बनेको छैन समितिको निगाहाको रूपमा छ ।

८.२ पञ्चवर्षीय योजनामा प्राकृतिक प्रकोप

योजनाको व्याख्या गर्नु पूर्व के भन्न उपयुक्त हुन्छ भने 'प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी विगतका सबै योजना कागजमा मात्र सीमित भए, यी व्यवहारमा कहिल्यै कार्यान्वयन भएनन्।' पञ्चवर्षीय योजनामा गहकिला र आकर्षक तर, कार्यान्वयनमा नआउने योजना र कार्यक्रम अधिक हुने गरेकोमा प्राकृतिक प्रकोपको क्षेत्र पनि अपवाद बनेको छैन। समावेश भएका योजनालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरिदिएको भए मात्र पनि प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने क्षति अहिलेसम्म धेरै कम हुन्थ्यो होला। सरकारको दशौं योजना (०५९ देखि ०६४)मा प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापन शीर्षकमा पृष्ठभूमि, उद्देश्य, रणनीति, नीति, कार्यक्रम, अपेक्षित उपलब्धी र कार्यान्वयन तथा उपलब्धी हासिल गर्नमा पर्न सक्ने सम्भावित व्यवधान तथा जोखिमहरू समावेश गरिएको छ। सरसर्ती हेर्दा दशौं योजनामा उल्लेखित विषयहरू निकै सान्दर्भिक र उपयोगी छन्। अधिकांश कार्यक्रम नवौं योजनाबाट नै लिइएको छ। तर, यी विषय पनि अधिल्ला योजनामा समावेश भएका विषय जस्तै कार्यान्वयनविना हराएर गएका छन्। आठौं र नवौं पञ्चवर्षीय योजनामा पनि प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अति राम्रा र आवश्यक कार्यक्रम समावेश गरिएको थियो। तर, ती कार्यक्रमले कागजबाट बाहिर आउने मौका कहिल्यै पाएनन्।

प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापनको कार्यलाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाइ मुलुकमा सञ्चालित विकास निर्माणका कार्यक्रमलाई दिगो, भरपर्दो एवं उच्च प्रतिफलयुक्त बनाउनुका साथै जनजीवनलाई सुरक्षित बनाउन ठोस योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य दशौं योजनाका हो। यस दशौं योजनामा पनि भूकम्पीय जोखिम क्षेत्रमा परेका भूकम्पलगायत अन्य प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने क्षति न्यूनीकरण गर्न वृहत् पूर्व तयारीको आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

प्रकोप व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूबीच पर्याप्त समन्वय, व्यवस्थापनका प्रयास मुलतः उपचारात्मक नभइ रोकथाममूलक, प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी पूर्वसूचना एवम् चेतावनी दिने आधुनिक प्रविधि प्रचलनमा ल्याउनु, प्रकोपका सम्भावित क्षेत्रहरूको नक्सांकन हुनु, प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धी पर्याप्त जनचेतना अभिवृद्धिको आवश्यकता महसुस गरिएको छ। साथै प्राकृतिक तथा मानवजन्य प्रकोपसँग सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरूको सम्बन्धलाई विस्तार गर्दै प्रकोपजन्य सूचनाहरूको आदानप्रदान गरी प्रकोपको प्रभाव न्यूनीकरण भएबाट आर्थिक विकासमा योगदान पुग्न जानुका साथै जोखिमपूर्ण क्षेत्रहरूको नक्सांकन, जनधनको क्षति न्यून गर्न सहयोग पुग्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। उल्लेखित विषयलाई आधार मानेर ५ बुदे रणनीति तय गरिएको छ।

- प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्था सम्बन्धी योजना एवम् नीति तयार गर्दा वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण हुने प्रविधिको प्रयोग तथा विकासमा जोड दिने।
- प्राकोपपीडित परिवारहरूलाई राज्यबाट पुऱ्याइने राहत तथा उद्धार कार्यहरूलाई पारदर्शी बनाउने।
- भूकम्प बाढी पहिरोको सम्भाव्य क्षेत्रहरूको जोखिम नक्सांकन तयार गर्ने।
- भूकम्पमापन केन्द्रहरूलाई सुदृढीकरण गरी नियमित रूपमा भूकम्पको अनुगमन गर्ने।
- प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विद्यमान कानून एवं संगठनात्मक संरचनामा समसामयिक सुधार गर्ने।

नीति

- प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धी दीर्घकालीन कार्य योजना तर्जुमा गरी यस कार्यमा संलग्न दातृनिकाय, सरकारी एवं गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबीच समन्वय कायम गर्दै कार्य योजनामा आधारित क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूको तर्जुमा एवं कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्नुअगावै वातावरणीय प्रभाव अध्ययन एवं प्राकृतिक प्रकोप मूल्यांकन सम्बन्धी अध्ययनलाई अनिवार्य बनाउने ।
- बाढीपहिरो, भूकम्पलगायत प्राकृतिक प्रकोपको व्यवस्थापनमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनको कार्यमा संलग्न निकायहरूको संस्थागत सुदृढीकरणमा जोड दिादै प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन विभागलाई केन्द्रीय समन्वयकर्ताको रूपमा विकास गर्ने ।
- विभिन्न प्रकोपबाट पीडित जनताको जनधनको क्षतिका साथै स्वास्थ्यमा परेको नकारात्मक प्रभावलाई निराकरण गर्न उपचारात्मक तथा पुनर्स्थापना कार्यहरू गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्ने ।

कार्यक्रम

- राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा क्रियाशील प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धी संस्थाहरूबीच समन्वय गरी एकीकृत सूचना प्रणालीको विकास गर्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्न माध्यमिक तहसम्मको पाठ्यक्रममा यस सम्बन्धी पाठ्यसामग्री समावेश गर्नेलगायत विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- प्राकृतिक विपत्तिहरूबाट प्रभावित हुने सम्भाव्य क्षेत्रको नक्साङ्कन, आधारभूत सूचना प्रणालीको आधारमा केन्द्रमा एक केन्द्रीय सूचना केन्द्र र जिल्लाहरूमा क्रमिक रूपमा जिल्ला सूचना केन्द्रको व्यवस्था गर्ने ।
- प्रकोपविरुद्ध पूर्व तयारीका लागि विद्यमान संस्थागत क्षमताको लगत तयार गरी ५ वटै विकास क्षेत्रमा स्थापना गरिने भन्डारण केन्द्रहरूमा राहत तथा उद्धार सामग्री भन्डारण गर्ने ।
- खानी तथा भूगर्भ विभागमार्फत नेपाल अधिराज्यको भौगर्भिक नक्सा तयार गर्ने र प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षति हुन सक्ने क्षेत्रहरूको पहिचान गरी ती क्षेत्रहरूको हेजाई म्याप तयार गर्ने, पहिरो सम्बन्धी लगत तयार गर्ने ।
- प्रकोपबाट पीडित जनता तथा त्यस क्षेत्रको धनजन क्षतिको लेखाजोखा गर्ने, पीडितहरूलाई मनोवैज्ञानिक सरसल्लाह दिने, लत्ताकपडा, खाद्यान्न, औषधी, आवास आदि व्यवस्था गरी राहत कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । साथै पीडितहरूलाई सामान्य जीवनयापन गराउन सक्षम बनाउन पुनर्स्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

तर, योजनाको कार्यान्वयनमा उल्लेखित नीति तथा कार्यक्रम व्यवहारमा लागू भएका छैनन् । योजनामा उल्लेखित व्यवस्था कुन कुन निकायले कसरी गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन, जसले गर्दा प्राकृतिक प्रकोप सम्बन्धी विगतका योजना जस्तै यी पनि कार्यान्वयनमा आएका छैनन् । सरकारले योजनामा उल्लेखित कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार निकायको पहिचान गर्ने, पहिचानपछि त्यसको कार्यान्वयन प्रक्रियाबारे स्पष्ट व्यवस्था गरिदिने र आर्थिक स्रोत जुटाइ दिनुपर्ने देखिन्छ ।

८.३ शीतलहर व्यवस्थापनमा निर्वाचित निकाय

स्थानीय निकाय

निर्वाचित निकाय जनताको पीरमर्काप्रति सबैभन्दा संवेदनशील हुन्छ। राजीतिककर्मी वा जनप्रतिनिधिको आधार जनता भएकोले आफ्नो गाउँ, इलाकाक्षेत्रमा भएको प्राकृतिक दुर्घटनामा स्वतस्फूर्त रूपमा सक्रिय हुन्छ। तर, उसको सहभागिता पूर्वानुमान, रोकथामभन्दा पनि उपचारात्मक चरणमा अधिक देखिन्छ। राजनीतिककर्मी भएकाले पदमा बहाल नरहे पनि पूर्वजनप्रतिनिधिहरूका रूपमा सक्रिय रहेको पाइन्छ।

केहि विपत्ति परिसके पछि उद्धारमा राजनीतिकर्मीहरू सदैव सक्रिय रहने गरेका छन्। शीतलहरको हकमा अति गरिबलाई लुगाफाटो जोहो गरिदिने र एक पेट तातो खान दिनका लागि उनीहरूले सक्दो योगदान पुऱ्याउँदै आएको पाइन्छ। अन्य प्रकोपभन्दा व्यापक क्षेत्रका लाखौं बासिन्दालाई प्रभाव पार्ने हुँदा पीडामा परेका परिवारलाई यथोचित सहयोग गर्न भने अहिलेसम्म असम्भव देखिन्छ। २०५९ सालदेखि स्थानीय निकाय जनप्रतिनिधिविहीन बने पछि चोक चोकमा आगो बाल्ने जस्ता सामान्य सहयोग पनि कम हुँदै गइरहेको पाइएको छ। यद्यपि यसलाई तथ्याङ्कबाट पुष्टि गर्न भने गाह्रो छ।

निर्वाचित निकायमध्ये प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको अहम् भूमिका हुन्छ। घटनाको प्रारम्भिक जानकारी तत्काल पाउने निकाय भएकाले समस्या समाधानका लागि हरसम्भव प्रयास स्थानीय निकायबाट हुनुपर्छ। शीतलहरबाट पीडित समुदाय, परिवार र व्यक्तिहरूको वास्तविक समस्याबारे अरू निकायभन्दा गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समिति बढी जानकार हुन्छन्। ती निकायले स्थानीय साधनस्रोतको बढीभन्दा बढी प्रयोग गरेर शीतलहरको मारमा परेका समुदायका लागि उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्। गाविस, नगरपालिका र जिविसलाई सर्वसाधारणका जति नजिक ठाउँ छन्, अरु संघ संस्था त्यति निकट हुन सक्दैन। त्यसैले शीतलहरको व्यवस्थापनमा यी निकायको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। पूर्वसावधानी र जनचेतनामूलक कार्यक्रम पनि स्थानीय निकायमार्फत जान सके प्रभावकारी हुन्छ।

जिल्ला तथा स्थानीय प्राकृतिक प्रकोप उद्धार समितिमा स्थानीय निकायका प्रतिनिधि हुन्छन्। स्थानीय निकायले ती समितिबाट पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ, समितिलाई क्रियाशील र प्रभावकारी बनाएर। तर, समितिमा भएका कुनै पनि सम्बन्धित संघसंस्थाका प्रतिनिधिको प्रभावकारी भूमिका देखादैन। कर्मचारी प्रतिनिधिमा नै बढी भर परेको विगतको लामो अनुभवले देखाएको छ।

स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली- २०५६ ले पनि प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन भनेर कुनै पनि व्यवस्था गरेको छैन। प्राकृतिक प्रकोपलाई केन्द्रविन्दु बनाएर कुनै कानुनी व्यवस्था नभएको नियमावलीमा शीतलहर धेरै टाढाको कुरा हो। प्रकोप व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको भूमिकाबारे नियमावलीमा केही उल्लेख छैन। तर, प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐनमा प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनमा सरकारले जुनसुकै निकायलाई आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ।

अर्कोतिर, गाविस अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, नगरपालिका प्रमुख, उपप्रमुख, जिविस सभापति र उपसभापतिको काम कर्तव्य अधिकारमा घुमाउरो पारमा प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन पनि पर्छ। प्राकृतिक प्रकोप भनेपछि भूगोलअनुसार आँधीवेहरी, आगलागी, बाढी, पैदो, शीतलहरलगायत पर्छन्।

स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावलीमा गाउँ, नगर र जिल्ला परिषदलाई देहाय बमोजिमका काम, कर्तव्य र अधिकार दिएको छ। सरकारले दिएका जुनसुकै निर्देशन सही रूपमा पालना गर्ने र पालना भए नभएको हेर्न जिम्मेवारी दिएको छ, जसमा शीतलहर पनि पर्न सक्छ। उद्धार ऐनमा उल्लेख कार्यका लागि सरकारले स्थानीय निकायलाई यदि कुनै निर्देशन दिएको भने त्यो पालना गर्नु पर्ने दायित्व

स्थानीय निकायको हुन्छ। यस्ता निर्देशनप्रति स्थानीय निकाय जवाफदेही हुनुपर्छ।

गाउँ परिषदको काम, कर्तव्य र अधिकारको हकमा सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग र जिल्ला विकास समितिले दिएका निर्देशन सही रूपमा पालना भए वा नभएको समीक्षा गरी गाउँ विकास समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिने भन्ने छ। साथै सरकारले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको बारेमा जनस्तरमा चेतना जगाउन र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउन गाविसलाई आवश्यक निर्देशन दिनुपर्छ। यसमा प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन पनि पर्न आउँछ।

जिविस
नगरपालिका
गाविस

९. संसद् र सांसद्को भूमिका :

विधायिका वा संसद् भन्नाले कानून निर्माण गर्न जनप्रतिनिधिले निर्वाचित गरेको निकाय हो। यसको कार्यविधि निर्माण भए पनि नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा जनतालाई परेका सबै किसिमका समस्याको हल सांसद्बाट खोजिन्छ। सांसद् आफै पनि विधि निर्माता भन्दा पनि विकास एजेण्ट हुन रूचाउने प्रवृत्ति देखिएको छ। जिल्लास्तरिय कार्यालयदेखि सिंहदरवारसँग जोडिएका सबै किसिमका समस्या लिएर जनताले सांसद्को मुख ताक्ने गरेको छ। निरपेक्ष रूपमा विधि निर्माता मात्र नभइ योजना आयोगले आयोजना ढाँचा तयार गरेदेखि अर्थ मन्त्रालयबाट बजेट विनियोजन गराउने कामसम्म सांसद्हरूले निर्णायक भूमिका खेलेरहेका हुन्छन्। भलै सांसद्को यस्तो गतिविधि राजनीतिशास्त्रीहरूले परिभाषामा सांसद्को कामभित्र पर्दैनन्।

हामी बााचेको परिस्थितिमा मानिसको जीवनसँग सराकारवाला विषय भएकाले सांसद्को भूमिका अपरिहार्य छ। सांसद् र संसद्को दबावले उद्धार कार्यमा सरकारको यथोचित ध्यान पुग्न सक्छ। दैवि विपत्तिले तहसनहस बनाएको भौतिक संरचनाको पुनर्निर्माण वा विचल्लीमा परेका पीडितहरूलाई गुजाराको लागि केन्द्रमा दबाव दिइ स्रोत परिचालन गर्नमा सांसद्हरूको भूमिका हुन्छ।

त्यसैले जनताले चुनेर पठाएका जनप्रतिनिधिहरूको संस्था संसद्को भूमिका प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनमा प्रभावकारी हुनुपर्छ। तर, संसद्को विगतको क्रियाकलाप हेर्ने हो भने यस्तो देखिदैन। विगतमा बाढीपहिरो तथा आगजनी भएका बेला प्रकोपबाट पीडितहरूको पुनर्वास तथा व्यवस्थापनतर्फ संसद्को भूमिका नगन्य देखिन्छ। प्रतिनिधि र राष्ट्रिय सभाअन्तर्गत विभिन्न क्षेत्र हेर्ने समितिहरू छन्। तत्काल सरकारलाई दबाव दिने ती समितिले प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनमा थप भूमिका खेल्न सकेका छैनन्। समितिले प्रभावित क्षेत्रमा जाने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र सरकारलाई दीर्घकालीन व्यवस्थापनमा दबाव दिन सक्ने भए पनि त्यसतर्फ यथोचित ध्यान जान सकेको छैन। शीतलहरको विषयमा सरकार जस्तै उदासिन छ संसद्, दुवै सदन र सम्बन्धित समितिहरू। प्रतिनिधि सभा राज्य व्यवस्था समिति र राष्ट्रिय सभा सामाजिक समितिको कार्यक्षेत्रमा प्राकृतिक प्रकोप पर्ने भए पनि शीतलहरको विषयले समितिमा अहिलेसम्म प्रवेश पाएको छैन।

प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐनले- २०३९ले एक ठाउँमा मात्र सांसद्को आवश्यकता महसुस गरेको छ। ऐनमा व्यवस्था भएअनुरूप गठित केन्द्रीय उद्धार समितिले प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रभावित जिल्लाबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सम्बन्धित सांसदलाई बैठकमा आमन्त्रण गर्ने छ।

त्यतिबेला सम्बन्धित क्षेत्रका सांसदले शीतलहर वा अन्य किसिमका प्रकोपबाट पीडितहरूको समस्या समाधानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्। केन्द्रीय समितिको बैठकमा सांसद अनिवार्य रूपमा सहभागी हुन कोशिस गर्नुपर्छ। प्रभावित क्षेत्रमा के कस्ता समस्या देखिएका छन् र, समाधानका उपायहरू के के हुन सक्छन् भनी कन्द्रीय समितिलाई सुझाव दिएर सांसदले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ। सुझाव मात्र होइन, उद्धार, राहत र पुनर्स्थापन भए नभएको जानकारी लिने र त्यसलाई निरन्तरता दिन समितिलाई घच्चच्याउनु सक्छन्।

प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐन-२०३९ कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पाएको निकायले प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनमा आवश्यक थप कानुनी मस्यौदा तयार गरेर सदनमा प्रस्तुत गर्नु भन्ने उक्त मस्यौदामाथि सांसदहरूले विस्तृत छलफल गर्नुपर्छ। वास्तविक समस्या र समाधानका उपायहरूको पहिचान गरी मस्यौदालाई अझ बढी प्रभावकारी बनाएर कानुनी रूप दिने दायित्व पनि सांसदहरूको हो।

सांसद	
प्रतिनिधि सभा	राष्ट्रिय सभा
प्राकृतिक स्रोत तथा साधन समिति	सामाजिक समिति

१०. जनप्रतिनिधि र सामाजिक कार्यकर्ताको धारणा

रेणु यादव, सांसद् राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी

तराईमा शीतलहरको अवस्था कस्तो छ ?

मेरो अनुभवमा ७/८ वर्षदेखि गर्मी र शीतलहर क्रमशः बढिरहेको छ। केही दिन लाग्ने शीतलहर घरबाहिरको कुनै काम गर्न नसकिने गरी एक/डेढ महिनासम्म लगातार देखिन थालेको छ। यसले मानिसको जीउधन, बाली, फलफूल, तरकारीमा व्यापकमात्रामा क्षति पुऱ्याउने गरेको छ।

शीतलहर केही वर्षमै डरलाग्दो अनुपातमा बढ्नुको कारण के होला ?

यसको वैज्ञानिक जवाफ खोज्नुपर्छ। जंगल, फडानी, रूख लगाउने बानी नहुनु, सूर्य र पृथ्वीको दुरी कम हुँदै जाँदा गर्मी बढेजस्तै तराईलाई शीतलहरले इन्तु न चिन्तु बनाउनुमा वातावरणीय प्रभावका कारणहरू होलान्।

शीतलहरबाट मधेशका कस्ता मानिस बढी प्रभावित हुन्छन् ?

भट्ट हेर्दा शीतलहरले सबैलाई उत्तिकै प्रभाव पारेको देखिने छ। तर, धेरै गरिब व्यक्तिका लागि भने यो काल भएर आउँछ। लगाउने लुगा नहुनु, ओढ्नुका लागि सिरकसमेत किन्न नसक्ने परिवारका बुढाबूढी र केटाकेटी अधिक संकटमा देखिन्छन्। अर्काको खेतीमा काम गरेर गुजारा गर्ने र मजदुरहरू पनि शीतलहरको मारमा पर्छन्।

शीतलहरबाट बच्न के गर्नुपर्ला ?

चिसोबाट जोगिन आफ्नो शरीरलाई तातो राख्न सक्नु नै शीतलहरको प्रभावको उपचार हो। गरिबी र अचेतना यसको जड भए पनि यसका अन्य कारणहरू पनि छन्। तराईवासीले आफ्नो परम्परागत भेषभुषामा केही सुधार ल्याएको खण्डमा पनि जोगिन सकिन्छ। उदाहरणको लागि तराईका बुढापाकाहरू अहिले पनि कमै लुगा लगाउँछन्।

गर्मी मौसमले गर्दा बनेको उनीहरूको बानीमा वातावरणमा परिवर्तन आइसक्दा पनि खासै परिमार्जन भएको छैन। मधेशमा रहेका पहाडियाहरू कमजोर आर्थिक अवस्था भए पनि भोटो, चोलो, स्वीटर ज्याकेट लगाएर बस्छन्। तराईका हुनेखानेहरू पनि गम्भ लुगा लगाउँदैनन्। चिसाकै कारण अस्पतालमा उपचार गरेर ५ हजार सक्ने तर, चिसोबाट जोगिन ५ सयको स्वीटर/ज्याकेट किन्ने बानी बसेको छैन।

शीतलहरबाट जोगिन चेतनामूलक कार्यक्रम, सरकारी विद्यालयमा तातो खानेकुरा वितरण, अति गरिबका लागि न्यानो लुगा र ओढ्ने ओछ्याउने वितरण गर्नु अपरिहार्य छ। जस्तो कि मुसहरले त बच्चाको कपडाको लागि १ सय रुपैयाँ पनि खर्च गर्न सक्दैन। त्यसैले राज्य, सरकार र नागरिक समाज एकजुट भएर लाग्नु पर्छ। गैरसरकारी संस्थाले पनि मानिसको जीवन जोगाउने यस्ता पुन्य कार्यमा केन्द्रित हुनुपर्छ।

शीतलहर पीडितको उद्धारमा सरकार र स्थानीय प्रशासनले कस्तो भूमिका खेल्ने गरेको छ ?

अहिलेसम्म सरकार र अरू कसैले पनि केही पनि गरेको मलाई थाहा छैन।

शीतलहर पीडितहरूको पक्षमा जनप्रतिनिधिले कस्तो योगदान दिँदै आएका छन् ?

हामीहरूको भूमिका पनि केही छैन।

तराईमा शीतलहरको अवस्था कस्तो छ ?

७/८ वर्षदेखि शीतलहर एक डेढ महिनासम्म चलिरहेको छ। हामी केटाकेटी कुनै वर्ष ८/१० दिनसम्म लाग्थ्यो। यति लामो अवधि चिसोले ढाकेर घाम नलाग्दा बाली पूर्णतया नष्ट हुन्छ। यसले गर्दा वर्षदिनभरि खान समस्या हुन्छ। अर्कोतिर, शीतलहरकै क्रममा पनि धेरै जीउधनको क्षति हुन्छ।

शीतलहर केही वर्षमै डरलाग्दो अनुपातमा बढ्नुको कारण के होला ?

यो प्राकृतिक प्रकोप हो। विश्वव्यापी रूपमा वातावरणमा आएको गडबडी नै यसको प्रमुख कारण हो। पहाडमा पहिलेको अनुपातमा हुस्सु लाग्दैन। मधेशमा भने हुस्सुले ढाकेको ढाक्यै गर्छ। विहारको अधिकांश भागको अवस्था पनि हाम्रो मधेशको जस्तै छ।

शीतलहरबाट मधेशका कस्ता मानिस बढी प्रभावित हुन्छन् ?

जग्गा हुने/नहुने, कृषक, मजदुर, जनावार सबैलाई शीतलहरले छाड्दैन। तर, असरका हिसाबले निम्नस्तरका मानिसहरू बढी प्रभावित हुन्छन्। बाक्लो खालको लुगा कपडा नभएका र बुढापाकाहरूको त अकालमा ज्यानै जान्छ।

शीतलहरबाट बच्न के गर्नुपर्ला ?

सरकारले भूमिहीन र गरिबहरूलाई न्यानो कपडा, दाउरा वितरण गर्न थाल्नुपर्छ। संघसंस्थाले पनि कुरा मात्र गर्ने होइन कि जाडोमा लुगा कपडाको वितरणमा लाग्नुपर्छ।

शीतलहर पीडितको उद्धारमा सरकार र स्थानीय प्रशासनले कस्तो भूमिका खेल्ने गरेका छन् ?

सरकारले केही पनि राहत दिएको छैन। गरिब परिवारले दाउरा नभएकाले पनि मर्नु परेको छ।

शीतलहर पीडितहरूको पक्षमा जनप्रतिनिधिले कस्तो योगदान दिदै आएका छन् ?

शीतलहर कुनै वर्ष बढी पर्छ, कुनै वर्ष कम। केही दिन हुस्सुले ढाकेपछि, घाम आएको जस्तो हुन्छ। फेरि शीतलहर चल्छ। यसैले हामीले जनताले दुःख पाइसकेपछि, प्रशासनसँग भन्नेबाहेक केही पनि गर्न सकेका छैनौं।

तराईमा शीतलहरको अवस्था कस्तो छ ?

यो समस्याको मूल कारण गरिबी हो । प्राकृतिक हिसाबले धेरै मुलुकमा शीतलहर पर्छ । कुनै वर्ष बढी हुन्छ, त कुनै वर्ष कम । प्रत्येक वर्ष एकै किसिमको देखिदैन ।

शीतलहर केही वर्षमै डरलाग्दो अनुपातमा बढ्नुको कारण के होला ?

यो वैज्ञानिक खोजीको विषय हो ।

शीतलहरबाट मधेशका कस्ता मानिस बढी प्रभावित हुन्छन् ?

मानिस, कृषि बाली र पशुपंक्षी सबै प्रभावित हुन्छन् । न्यानो लुगा र तातो ओढ्ने ओछ्याउनेसमेत नभएका एकदमै गरिबहरूलाई बढी असर गर्छ । पश्चिमतिर मुक्त कमैयाले बढी दुःख पाएका छन् भने पूर्वी तराईका दलितहरूले पनि शीतलहरका कारण ज्यान गुमाएको सुनिन्छ ।

शीतलहरबाट बच्न के गर्नुपर्ला ?

तातो खानेकुरा न्यानो लुगा र ओढ्ने ओछ्याउनेको अभाव नहुने हो भने यसबाट जिउ जोगाउन सकिन्छ । खेतीपाती र पशुपंक्षी जोगाउन त धेरै गाह्रो होला ।

शीतलहर पीडितको उद्धारमा सरकार र स्थानीय प्रशासनले कस्तो भूमिका खेल्ने गरेका छन् ?

राहतको नाममा अहिलेसम्म केही पनि भएको छैन । यो समस्यासग जुध्न साच्चिकै गाह्रो पनि छ ।

शीतलहर पीडितहरूको पक्षमा जनप्रतिनिधिले कस्तो योगदान दिदै आएका छन् ?

शीतलहर सुरु हुनेबित्तिकै खासै कसैको चासोको विषय बन्दैन । मानिस मरिसकेपछि बढी कुराहरू आउछन् । त्यसपछि दौड्नेभन्दा हामीले अरु काम गरेका छैनौं भन्दा पनि हुन्छ ।

डिल्ली चौधरी, अध्यक्ष व्याकवार्ड सोसाइटी एजुकेशन (बेस)

शीतलहर तराईको समस्या बनेको छ । त्यसमा पनि भूमिहीन र घरबासको अभावमा रहेका कमैयाहरूका लागि यो थप प्राकृतिक विपत्ति बनेको छ । प्रत्येक जाडोको याममा शीतलहरले कमैया बस्तीमा मानवीय क्षति निम्त्याउने गरेको छ । मध्य तथा सुदुर पश्चिमका बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र बाँके जिल्ला यस शीतलहरबाट विशेष प्रभावित छन् । अधिकांश कमैया भुपडीमा बस्छन् र जसले तराईको चरम जाडोलाई छेल्न सक्दैन । उनीहरूसँग पर्याप्त मात्रामा लगाउने न्यानो लुगा र बाल्नलाई दाउरा पनि उपलब्ध छैन । अहिले पनि १८ हजार घरपरिवार कमैया अस्थायी शिविरमा बस्दै आएका छन् । भर्खरै मात्र हामीले यो वर्षको जाडो छल्लाका लागि ५ लाख रुपैयाँ बराबरको प्लाष्टिक टेन्ट व्यवस्था गरेको छौं । गत वर्ष पनि काठमाडौँबाट हामीले दुई ट्रक बराबरको लुगाको व्यवस्था गरका थियौं । तर, यो पर्याप्त छैन र सरकारले यसका लागि पहल गर्नुपर्छ । जाडोबाट विशेष गरी बालबालिका र वृद्धवृद्धा प्रभावित छन्, जसले अति जाडो सहन नसकेका कारण मृत्यु हुने गरेको छ ।

११. सुभावहरू

वाढीपहिरो वा आगजनीजस्ता प्राकृतिक प्रकोपबाट जोगिन नियन्त्रणात्मक वा प्रतिरोधात्मक विधिहरूलाई नै महत्वपूर्ण मानिन्छ। दुर्घटना हुने कारकहरूलाई पहिचान गरेर रोकथामको उपाय अवलम्बन गरिन्छ। शीतलहर अन्य किसिमका प्राकृतिक प्रकोपभन्दा अलग प्रकृतिको छ। यसका कारणहरू पत्ता लगाए पनि हामीले चाहेर पनि तत्काल तिनलाई सम्बोधन गरेर समाधान गर्न सक्दैनौं।

शीतलहरको सीधा सम्बन्ध पर्यावरण, जलवायु वा वातावरण सुधारसँग छ। विज्ञानको विकासले मानिसको जीवनशैली प्रत्येक दिन यान्त्रिक बन्दै गइरहेको बेला 'संसारभरिको साभा आकाश'लाई पूर्ववत् कञ्चन बनाउनु असम्भव प्रायः छ।

त्यसैले वातावरण बिगारेर हाम्रो पर्यावरणिय चक्र खलबल्याउने धनी मुलुकले क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्थाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पहल गर्नु जरूरी छ। ठूला, शक्तिशाली, धनी मुलुकले त्यति सहजै हाम्रो पीडामा मल्हमपट्टी गर्ने छैनन्, न त राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय फोरममा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेजस्तो वा प्रतिबद्धता व्यक्त गरे जस्तो सजिलो छ क्षतिपूर्ति लिन। सरकारले दबो खुट्टा टेकेर 'क्योटो प्रोटोकल' लगायत अभिसन्धिहरूका आधारमा उचित आर्थिक लाभका लागि दावी पेश गर्नु आवश्यक छ।

शीतलहर नै निर्मुल पार्न वा न्यून गर्न हाम्रो बुँताले सम्भव नभएकाले धनी मुलुकले गरेको क्रियाकलापको फल भोग्न हामी बाध्य छौं। शीतलहरबाट गरिब, दुःखी, उत्पीडितलाई जोगाएर मानव जीवन जोगाउनुलाई सरकार, स्थानीय निकाय, गैरसरकारी संस्था र नागरिक समाजले आआफ्नो स्थानबाट योगदान पुऱ्याउनुपर्छ।

शीतलहरबाट हुने जनधनको क्षति न्यून गर्न पूर्व सावधानी र जनचेतनामूलक कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिनु अत्यावश्यक छ। आफूसँग भएको साधन स्रोतबाट कसरी न्यानो गरी बस्ने र त्यसका लागि के के जोहो गर्ने भनी पहिले नै चनाखो हुन जरूरी छ।

मौसमविज्ञहरूको सहायतामा शीतलहरको आगमनबारे पूर्व जानकारी दिनु राज्यको दायित्व हो। त्यसैगरी गैरसरकारी संघसंस्थाले पनि शीतलहर सम्बन्धी समुदायमा कार्यक्रम चलाउनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ। यसमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाको भूमिका पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ।

राहत तथा उद्धार कार्यमा संलग्न विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबीच आपसी समन्वय पनि सान्दर्भिक हुन आउँछ। अन्यथा काममा दोहोरोपना आउने मात्र होइन, कही राहतको खात कहीका जनताको पुर्पुरामा हातको अवस्था आउँछ। यी संघसंस्थाले आफ्नो कार्यक्षेत्रका लागि सजिलो र उपयुक्त ठाउँलाई मात्रै रोज्नु जायज देखादैन।

शीतलहरको बेला औपचारिकता निभाउनका लागि केही थान लुगा तथा कम्बल बाँडेर ठूले हल्लीखल्ली गरेकै भरमा दायित्व पुरा गरे भनि गैरसरकारी संघसंस्थाले उम्किन मिल्दैन। सरकारी निकायले चोकचोकमा धुनी बालेकै भरमा सहयोग गरेको भन्ने तर्क उपयुक्त देखादैन। वर्सेनी तराई क्षेत्रमा प्रभाव जमाउदै आएको शीतलहरबाट पिरोलिएका जनतालाई सुरक्षित बनाउन दीर्घकालीन योजना ल्याउनु जरूरी छ।

प्रकोप व्यवस्थापन भित्रका आवश्यकतामा तत्काल उद्धार र राहत मात्र होइन, पूर्व तयारीको प्रसंग पनि त्यत्तिकै सान्दर्भिक हुन आउँछ। शीतलहरको सन्दर्भमा विद्यमान स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गरी प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निकायको नीतिनिर्माण तहदेखि जिल्ला स्तरसम्मका विषयगत निकायबीच दीर्घकालीन रूपमा कार्यक्रम तय गरिनुपर्छ।

आपतकालीन उद्धारका लागि शीतलहर सुरु हुनु पहिले नै सम्भावित जिल्लामा राहत सामग्री भण्डारण गर्नुपर्छ। उद्धार टोलीलाई तालिम र साधन सम्पन्न बनाउनुपर्छ। यी काम भएपछि मात्र शीतलहरबाट हुने क्षतिमा कमी आउन सक्छ।

सर्वप्रथम प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐन- २०३९मा शीतलहरलाई पनि समावेश गर्नुपर्छ। त्यसपछि ऐनमा उल्लेखित प्राकृतिक प्रकोप उद्धार कार्यसम्बन्धी व्यवस्था पूर्णरूपले कार्यान्वयन गर्नु जरुरी छ। ती कार्य कार्यान्वयनका लागि गठित समितिहरूले आआफ्ना काम कर्तव्य जिम्मेवारीपूर्वक निर्वाह गर्न तत्परता देखाउनु आवश्यक छ। समितिमा रहेको सरकारका विभिन्न निकायबीच समन्वय र बैठक हुनु जरुरी छ। शीतलहर सुरु हुनु पहिले नै यी समितिले पूर्व तयारी गर्नुपर्छ। समिति ऐनले व्यवस्था गरेका कामकर्तव्यप्रति सधैं जिम्मेवार हुनु पनि त्यत्तिकै जरुरी देखिन्छ।

जनताले चुनेर पठाएका जनप्रतिनिधिहरूको तथा सांसदको भूमिका शीतलहरले निम्त्याएको प्रकोप व्यवस्थापनमा प्रभावकारी हुनुपर्छ। प्रभावित क्षेत्रमा जाने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र सरकारलाई दीर्घकालीन व्यवस्थापनका लागि दबाव दिन सक्ने संसदीय समिति यस विषयमा चुकेका छन्।

प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐन- २०३९ ले बाढीपहिरो, भूकम्प, आगलागी, आँधीवेहरी, अतिवृष्टि, अनिकाल, महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विष्फोटक वा विषाक्त पदार्थद्वारा हुने दुर्घटना तथा यस्तै अन्य कुनै प्रकारको प्राकृतिक प्रकोपलाई प्राकृतिक प्रकोप भनी परिभाषा गरेको छ। शीतलहर शब्द स्पष्ट किटानी साथ नपरेकाले यसलाई 'यस्तै अन्य कुनै प्रकारको प्राकृतिक प्रकोप'ले समेटेको छ। वर्सेनी जाडोयाममा तराई क्षेत्रमा आतंक मच्चाउँदै आएको शीतलहरतर्फ सरकारी चासो गएको छैन।

त्यसैले, सरकारले निम्नअनुसारका बुँदाहरूमा तत्काल कार्यान्वयन सुरु गर्नुपर्छ।

तत्काल चाल्नुपर्ने कदमहरू

- शीतलहर प्राकृतिक प्रकोप भएको स्पष्ट किटानीका साथ ऐनमा राख्नु पर्ने।
- स्थानीय निकाय स्वायत्त शासन नियमावलीमा शीतलहर जोखिम क्षेत्रको पहिचान हुनु पर्ने।
- शीतलहरको जोखिममा रहेका क्षेत्रहरूको नक्साकीकरण गर्नु जरुरी।
- शीतलहरले निम्त्याउने क्षति न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी नीति नियम तर्जुमा गर्नु पर्ने।
- शीतलहरबाट जोगाउन पूर्व तयारी गर्नु पर्ने।
- शीतलहरलाई सम्बोधन गर्नतर्फ दीर्घकालीन योजना निर्माण तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक।
- राहत र उद्धारका लागि भौतिक तथा आर्थिक स्रोतको पहिचान हुनु पर्ने।
- प्राकृतिक प्रकोप उद्धारमा संलग्न तथा सरोकार राख्ने निकायलाई शीतलहरसम्बन्धी कार्यक्रम सार्वजनिक गर्नु पर्ने।
- शीतलहर सम्भावित क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदायलाई यसबाट बच्न पूर्व सूचना प्रविधि विकास गर्नु पर्ने।
- मौसम तथा जलवायु विज्ञान विभागलाई अत्याधुनिक प्रविधि सम्पन्न बनाई पूर्वानुमानमा दक्ष बनाउने।
- जनचेतनामूलक कार्यक्रममा जोड दिनु पर्ने।
- शीतलहरको प्रकोप चलेको बेला सरोकार पक्षको ध्यान तान्न तथा यसबाट बच्न राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहका सञ्चारमाध्यमसँग समन्वय गर्ने।

- कानून निर्माण र पीडित सर्वसाधारणको समस्या समाधानमा प्रभावकारी भूमिका हुनु पर्ने ।
- शीतलहरबाट अति गरिव वर्ग बढी पीडित हुने हुँदा आयआर्जन कार्यक्रममा सहभागी गराउनु पर्ने ।
- स्थानीय निकायबाट प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐन-२०३९ अनुसार सरकारले दिएको निर्देशन तथा आदेशको पालना हुनु पर्ने ।
- तराईको कृषि बाली, तरकारी बाली र फलफूल जोगाउन सरकारले देशव्यापी रूपमा बाली संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- अधिक चिसोका कारण मधेशको खाद्यान्न बिग्रने हुँदा त्यसको उचित भन्डारणका लागि उपयुक्त विधि सुझाउने ।
- भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश जस्ता छिमेकी मुलुकले शीतलहरसँग कसरी मुकाबिला गरिरहेका छन् भन्ने जानकारी लिइ उपयुक्त विधि अनुसरण गर्ने । द्विपक्षीय समस्या भएकाले भारतसँग सहकार्य गर्ने ।

दीर्घकालीन कदम

- वातावरणीय न्यायको माग गर्दै संयुक्त राष्ट्र संघलगायत अन्तर्राष्ट्रिय फोरमहरूको ढोका ढक्क्याउने ।
- क्योटो प्रोटोकलको अवधारणाअनुसार नेपालमा ठूला ठूला बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू स्थापनाका लागि मार्केटिङ गर्ने ।
- मित्र राष्ट्रहरूको गतिविधिले गर्दा हाम्रो वातावरणीय चक्रमा परेको असरबापत कुनै किसिमको क्षतिपूर्ति प्राप्त हुन आएमा शीतलहर पीडितहरूका लागि विशेष कार्यक्रम सुरु गर्ने ।
- मुलुकको कृषिभण्डार मानिने तराईमा अन्नपात र तरकारी बालीलाई शीतलहरले सखाप पारिरहेकाले चिसो प्रतिरोधात्मक क्षमताको बीउविजन विकासको लागि अध्ययन अनुसन्धान सुरु गर्ने ।

महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ स्रोतहरू

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, चितवन
जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, चितवन
राजदेव पासवान, सदस्य दलित विकास मञ्च, बारा
नवीन घिमिरे, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, पर्सा
उदयरज शर्मा, कार्यालय प्रमुख, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, पर्सा
शान्तराज सुवेदी, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, बारा
हरिहर दहाल, प्रशासकीय अधिकृत, बारा
अभयरज ढकाल, अधिवक्ता, बारा
उदय नेपाल, रेडक्रस बारा
विजयकुमारलाल दत्त, राजपुर, फरहुवा, रौतहट
उमेशप्रसाद गुप्ता, ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता, सन्तपुर, रौतहट
टेकराज ज्ञवाली, प्रशासकीय अधिकृत, सर्लाही
शशिभूषणप्रसाद सिंह, उपमन्त्री, रेडक्रस सर्लाही
चूडामणी वाग्ले, सम्पादक, परिचर्चा साप्ताहिक, सर्लाही
अमन कोइराला, पत्रकार, सर्लाही
रवीन्द्र उप्रेती, पत्रकार, महोत्तरी
जयमुकुन्द खनाल, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, महोत्तरी
सिंहेश्वर साह, शिक्षक, भ्रमरपुरा-१, महोत्तरी
धुवराज भट्ट, वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत, बाली संरक्षण महाशाखा, पुल्चोक
सुनिल सिंह, बाली विकास सहायक कृषि विकास कार्यालय सुनसरी
रामबाबु दाहाल, मेटेरियोलोजिस्ट, कृषि विकास कार्यालय, सुनसरी
ओमआस्था राई, पत्रकार, धरान
आँखीभ्यालका संयोजक डा. भूपेन्द्र नेपाली
जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, सुनसरीका प्रमुख डा. ब्रजकिशोर ठाकुर
वलराम सैजु, प्रमुख, तरकारी विकास निर्देशनालय, खुमलटार
मन्दिरा राजवाहक, वरिष्ठ मौसमविज्ञान विज्ञ
राष्ट्रिय दलित आयोग
विनोद अधिकारी, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, बाँके
जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कैलाली
जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कञ्चनपुर

सन्दर्भ सामग्री

- स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली-२०५६
- स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन)नियमावली-२०५६
- प्राकृतिक प्रकोप उद्धार ऐन-२०३९
- बाढी प्रकोप न्यूनीकरण कार्ययोजना
- कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित प्रतिवेदन- २०६२
- कृषि विभाग, तराकारी विकास निर्देशनालयको प्रकाशन- २०६२
- दशौं पञ्चवर्षीय योजना
- प्राकृतिक प्रकोप न्यूनीकरण सहयोग कार्यक्रमका बुलेटिनहरू
- वतावरणीय स्थिति प्रतिवेदन- २०६२
- कान्तिपुर दैनिक वि.सं २०५३ देखि २०६२ सम्म
- आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको प्रकाशन
- राष्ट्रिय दलित आयोगको प्रकाशन
- ग्लोबल इन्भायरोमेन्ट आउटलुक (जिइओ) २००४, संयुक्त राष्ट्र संघीय वातावरण कार्यक्रम (युनेप)
- मौसम परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि (युएनएफसिसि)